

**АНАТОЛЬ
КАМІНСЬКИЙ**

ЯКА ОРІЄНТАЦІЯ?

Сучасність 1981

АНАТОЛЬ КАМІНСЬКИЙ

ЯКА ОРІЄНТАЦІЯ?

diasporiana.org.ua

СУЧАСНІСТЬ
1981

Обкладинка Ірини Івахів

Anatol Kaminsky

WHAT ORIENTATION?

SUČASNIST — 1981

All rights reserved.

Copyright © 1981 by Šucasnist

Library of Congress Catalog Card Number: 80-54630

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Пропонуємо читачам нову збірку писань Анатолія Камінського. Тим, хто ознайомлений з попередніми його працями, відомо, що діяпозон його заінтересувань охоплює такі проблеми, як окремі етапи розвитку української політичної думки і дії, зокрема українського націоналістичного руху міжвоєнного, воєнного та післявоєнного періоду, їх місце в скалі світоглядних та політичних течій Заходу, проблеми динаміки визвольної боротьби українського народу, її стратегії і тактики, а особливо питання органічної єдності сповідно протиставлених феноменів еволюції та революції у визвольних процесах народу, що бореться за державну самостійність. Багато уваги Камінський присвячує теж важкій проблемі українсько-російських взаємин, він на широкій історичній канві аналізує природу російського імперіалізму, а спеціально такі невідлучні складові елементи російської політичної думки та російської політики, як традиційний месіанізм, тоталітаризм, нетерпимість, ворожість до демократії та плюралізму. Рівночасно як український автор він не вагається вказувати на те, наскільки окремі риси такої філософії і політики впливають на політичне мислення деяких українських кол. У такому пляні ідейна програма, що спирається на традиційні здорові первні духовости українського народу, що віддзеркалює його прагнення до свободи, демократії, правопорядку, справедливости, з одного боку, і нав'язує до кращих надбань поступового мислення людства, з другого — це те перше, що сьогодні на потребу.

Камінський мислить у тісному зв'язку з сучасною дійсністю на українських землях та процесами боротьби народу за національне, соціальне і політичне визволення. Перспективи цієї боротьби він бачить у контексті ширших процесів, що проходять в СРСР та всьому підпорядкованому Москві бльоці. Доля цих народів взаємопов'язана. Проте становище України особливо важке. На ній тяжить не тільки могутній фізичний апарат імперії, її теж

пригноблює вікове духове поневолення російським імперським мисленням, що впродовж віків засмоктує талановиті українські елементи і ставить їх собі на службу, а мільйони інших духово вбиває. В таких умовах психологічне визволення народу — від чару чужої імперії або страху перед нею — це друга передумова фізичного визволення народу.

Теми, що тут названі, пронизують окремі есеї цієї нової праці автора. За винятком статей "Визвольна боротьба — це передусім питання психологічне" і "Термоядерна зброя і революційний процес", вони були друквані на сторінках "Сучасности" в роках 1979 і 1980. (Тільки в двох з них внесені деякі доповнення.) В одній збірці вони творять суцільний комплекс актуальних питань української визвольної політики.

Видавництво «Сучасність»

Яка орієнтація?*

Центральним питанням, що перед ним стоїть наш політичний світ тепер, є його ідейно-програмова орієнтація, сучасна і на майбутнє. Якими шляхами піде розвиток української політичної думки — не лише в декларативному, формальному визначенні й цілеспрямованні, але передусім у глибшому, психологічному і ментальному? Бо справа не лише в визнанні і голошенні демократії і демократизму як прапорного протиставлення російському тоталітаризмові, який існує в СРСР, та всякому тоталітаризмові взагалі. Демократія — це не тільки народовластя як політична категорія, це не тільки триподіл влади — на законодавчу, виконавчу і судову, це не тільки самі правно-устроєві інститути, гарантія громадських і політичних прав і т. д., але передусім це сукупність певних морально-етичних вартостей, які творять основу політичної культури спільноти і без яких демократія — навіть при найзадовільніших формальних правових побудовах на папері — не може функціонувати. Демократія це певна морально-психологічна і інтелектуально-ментальна категорія, яка не обмежується на формальному перестеріганні самих демократичних засад, принципів і організаційно-структурних прийомів, але це насамперед їхній зміст і сам спосіб та стиль розуміння, сприймання і здійснення їх. Коротко: не самі конституційні і устроєві форми і правні інститути, але власне морально-етичний зміст усіх тих інституцій і структур визначає демократію і демократичність даного ладу.

В основу демократії покладено, напр., засаду "чесної гри" (fair play), толеранції, пошанування думки противника, компроміс, поставлення загального добра над партикулярним і т. д. Без цих засад, без їх застосування в практичному житті демократія стане порожнім словом або й власним запереченням і перетворюється, нівроку, в ще одну звироднілу форму псевдодемократії, сублімованого тоталітаризму. А така небезпека існує, і то не лише через залишки донцовізму, які, хай у дуже сирому епігонівському і

спрощеному вигляді, подекуди збереглися, хоч, на щастя, характеризують дуже вузьке коло людей, передусім у Західній Україні. Рудименти лівого тоталітаризму подібного характеру — теж можуть відродитися. Більша небезпека грозить з інших боків і полягає в доглибно неправильному, перекрученому розумінні демократії, яке може створити не лише тоталітарні, але й "демократичні" передумови для перманентного розподілу нашого суспільства на антагоністичні групи й шари, закріплення внутрішньої нетолеранції і взаємопоборювання, ба навіть репресій проти своїх таки політичних противників-інакодумців. Тим більша ця загроза тому, що в нас дуже часто спростачено утотожнюється демократію з диктатом більшости, забуваючи про те, що суть демократії не полягає ані в диктаторстві більшости, тобто майоризації, ані в диктаті меншости, чи міноризації. Суть демократії у вирівнянні інтересів і поглядів, компромісі, врахуванні прав і поглядів свого противника, для чого й існує ціла система інституційних засобів, серед яких голосування, яке звичайно приходиться після порозумінь, переговорів і шукань спільного знаменника на всякого роду комісіях, і т. п. форумах, є лише одним з механізмів остаточного вирішення. Диктат більшости, без уваги до прав і поглядів меншости є небезпечним диктатом за всяких умов: "більшість" розп'яла Христа і "більшість" закріпила Гітлера при владі...

Фальшиве розуміння й стосування демократії веде раніше чи пізніше до тоталітарної постави з усіма її негативними прямими й побічними наслідками, починаючи з двоподілу спільноти на упривілейовану панівну меншість і дискриміновану так чи інакше більшість, над якою панує меншість, і кінчаючи станом перманентної холодної (чи й гарячої) громадянської війни. Це — в державному суспільстві. А в недержавному це означає шлях до внутрішніх антагонізмів і взаємопоборювання та демобілізації національних сил, які повинні бути в одному спільному фронті боротьби за власну державність, і навіть до братовбивств та інших скрайніх ексцесів.

З такого фальшивого розуміння й стосування демократичних засад можуть легко скористатися тоталітарні і псевдототалітарні залишки обох напрямів — правого і лівого; перші всупереч еволюції революційного руху під час Другої світової війни в напрямі демократизму готові повернутися до "клясичних начал" інтегрального націоналізму 1930-их рр. в Західній Україні, а другі до "клясичних начал" "клясичного марксизму" з їхньою власною інтерпретацією "диктатури пролетаріату". До речі, в цьому другому випадку, а посередньо і в першому, певну роль може відігравати те, що дуже часто опозиція до певного режиму зберігає дещо з того режиму, хоч у іншому укладі, зокрема в

ситуаціях "боротьби на життя і смерть". Ще в 1851 р. Герцен писав: "... опозиція, яка веде фронтальний наступ проти режиму, завжди сама має, в зворотному сенсі, щось із характеру того режиму, який вона атакує. Я думаю, що є певне виправдання страху перед комунізмом, що його починає відчувати російський уряд: комунізм це є російське самодержавство, поставлене догори ногами".¹

Залишки тоталітарних орієнтацій — правих і лівих — мають однак не лише політичне, ідейно-програмове обґрунтування. Ще більшою мірою вони виводяться з певних оперативно-стратегічних міркувань у боротьбі з радянським тоталітаризмом, згідно з якими, щоб боротися проти тоталітарної системи СРСР з її туго зорганізованим, ієрархічно побудованим, монопартійним, деспотичним, суворо здисциплінованим, "мафійним" апаратом КПРС конечна така ж туго зорганізована, законспірована, підпільна організація тоталітарного типу. Іншими словами, тут стосується засаду, що "клин треба клином вибивати"...

Тут не місце зараз докладно обговорювати питання сучасних форм і способів революційної боротьби, ролі революційних метод і їх пов'язання з еволюційними засобами та прийомами в тоталітарних системах, як і саме визначення революції в її осучасненому, актуальному розумінні. Але бодай побіжно слід про це згадати. Бож подібно, як багато інших політологічних термінів з кінця 19 і початку 20 ст. вимагають сьогодні точного визначення сучасного свого змісту, цього уточнення вимагає і термін "революція". Справа не лише в тому, що цим словом розкидаються тепер на всі боки, а в тому, що революція в умовах тоталітарних систем нашого часу має свої питомості і специфіку, які вимагають і визначення і осмислення, співмірного до тоталітарної дійсності другої половини 20 ст. Клясична дефініція революції як суспільно-політичної докорінної зміни, проведеної насильними засобами і методами тепер недостатня, бо й саме поняття революційної суспільно-політичної зміни і насильних засобів і метод, і характер та зміст революційної механіки і стратегії в сучасних тоталітарних умовах — куди ширші й складніші, ніж вони були ще в 19 чи на початку 20 ст.

Передусім, надто багато тут усяких "сірих піль", в яких часто затирається різниця між еволюційними і революційними змінами, засобами і методами, часто революційні зміни можуть бути вислідом еволюційних прийомів, і навпаки, еволюційні зміни — вислідом революційних засобів. Бо це і є специфіка тоталітарних

1. "Du développement des idées révolutionnaires en Russie" (Paris, 1851). Цитовано з А. И. Герцен. Полное собрание сочинений и писем под ред. М. Лемке, т. 6. Петроград, 1919, ст. 289.

систем, що в них зміни, які в інших обставинах є нереволюційні, стають революційними, і те саме діється з засобами і методами. Тут діє крайній суб'єктивізм в оцінці всіх стосовних понять, тобто суб'єктивізм тоталітарного режиму, який класифікує їх виключно на свій розсуд і згідно зі своєю власною однобічною "логікою", що виключає всякий об'єктивізм навіть у теоретично-термінологічному аспекті. А поскільки "розсуд" і "логіка" режиму теж мають певні відхилення залежно від часу і обставин, то попри всю фальшивість, однобічність, перекручення і натягнення стосовних понять, маємо тут діло ще й з непослідовністю і об'єктивною нелогічністю. Так діється і з іншими концепціями, доктринами, теоріями і термінами в тоталітарній системі, де чорне згідно з потребою є білим, де об'єктивно еволюційний засіб є революційним (чи "контрреволюційним"). Як писав Лешек Колаковський про марксизм у Радянському Союзі, ця доктрина має там "не інтелектуальний, а правний характер", що його норми визначає виключно кожночасне Політбюро.² А при тому та "правна логіка" така, що не лише все, що є проти режиму, але все, що є тільки поза офіційною настановою, є з погляду органів влади контрреволюційним, а з нашого ідентифікується автоматично з революційністю. У кінці грудня 1978 р. в Єревані, столиці Вірменської республіки, в домі письменників та інших публічних місцях і поштових скриньках розкидано коло 30.000 антирежимних листочок в імені "Об'єднаної національної партії", яка формально у свій час проголосила була своє заснування і провідники якої, перебуваючи в концтаборах, зверталися до уряду з вимогою визнати її легальною. Чи цей факт нелегального поширення листівок НОП-у яка вважає себе легальною, а режим трактує її як нелегальну, був еволюційним, чи революційним актом; чи, може, і тим і тим?

Або згадаймо хоча б недавні події на Західній Україні, масові демонстрації в зв'язку з смертю і похороном Володимира Івасюка 22 травня 1979. Тижнями важко було дістатися на могилу популярного українського мистця на Личаківському цвинтарі у Львові, тижнями безперерійно людські лави тяглися з усіх сторін Західньої України і інших міст нашої землі, зокрема Києва, Харкова, Одеси до Львова. Смерть підступно вбитого КГБістами Івасюка перетворилася на всенациональну маніфестацію, на виразний політичний протест масового масштабу проти окупанта. Довкола Івасюка постала фолкльорна і поетична творчість, присвячена не лише йому як особі, але долі нашого народу

2. Лешек Колаковський. Похвала непослідователности. Флоренція (Edizioni Aurora), 1974. ст. 3.

взагалі, постала нова національна легенда, сили і розмаху якої з'явився режим і дав доручення не робити нічого, що будь-як могло б дратувати національні почуття українців.

Таких прикладів, якраз у радянській тоталітарній дійсності, де все, що не апробує режим, є правно антидержавним і нелегальним, можна назвати тисячі, і не було б нічого безпліднішого, як ламати собі голову над тим, як їх кваліфікувати, — еволюційними, чи революційними. Куди краще подумати над тим, як і що робити, щоб їх було якнайбільше.

Тим не менше, було б помилковим не розрізняти еволюції і революції та еволюційних і революційних засобів і прийомів у тоталітарних системах в об'єктивному нережимовому сенсі; треба лише визначати і окреслювати стосовні явища і предмети не старими класичними термінами з минулого, але їх сучасними відповідниками. Політологічна термінологія мусить відповідати сучасній політичній дійсності, і слід враховувати, що еволюція і революція часто перехрещуються не лише в процесі наростання даного революційного розвитку, але і в самих його наслідках. Так, напр., "Празька весна" 1968 р. була не лише еволюційним, але й революційним процесом, при чому, очевидно, для одних вона могла бути передусім еволюційним, а для других насамперед революційним.

Ці явища, зрештою, мають місце не лише в радянській тоталітарній системі, їх бачимо теж у правих тоталітаризмах наших днів. Напр., в іранській антишахській революції 1978 р. такі еволюційні засоби, як демонстрації, страйки, протести і т. п. відіграли головну роль у розвитку й завершенні революційного процесу. Якраз генеральний страйк, отой класичний еволюційний інструмент, був вирішальним у перетворенні кризової ситуації на революційну, в перебігу якої і Савак і 450-тисячна, новочасно озброєна армія виявилися безпомічними супроти революційної хвилі народних мас.

Схрещення, переплети і співдія еволюції і революції не дискваліфікує їх як окремих понять, незалежно від багатьох "сірих піль", і не завжди можна заступити еволюцію революцією чи революцію еволюцією. А вже цілковитий нонсенс ставити все тільки на один — еволюційний чи революційний — бік, бо в визвольному процесі і еволюція, і революція мають свою роль і свої завдання, і найкращим доказом цього є якраз їхня симбіоза чи синтеза, яка часто виявляється в злитті обох понять. Годі уявити революційний процес без відповідного еволюційного розвитку національного потенціалу як революційної бази. І, як правило, в умовах тоталітарних систем для повного визвольного завершення треба мати власну організаційну систему революційного характеру як керівний, напрямовий чинник. До речі, однією із

специфічних рис революційної боротьби в тоталітарних обставинах радянського типу є те, що основна підготовка революційної бази і національного потенціалу мусить максимально користатися з еволюційних метод боротьби в наслідок масової penetрації і контролю суспільства КГБівською сексотською мережею. Це обмежує теперішнє завдання революційних центрів до певних оперативно-організаційних і політично-концепційних настанов у період підготовки революції, максимально враховуючи при тому еволюційні методи; у кризовій ситуації вони стануть спроможні унапрямлвувати спільно завершення визвольного процесу, включаючи в нього якнайширші маси народу. (Говорячи про еволюцію, маємо тут на увазі еволюцію нашого власного національного потенціалу в його демографічних, духово-політичних, економічно-матеріальних і інших вимірах).

На тлі цього постійні дискусії останніх років на еміграції про "еволюцію і революцію", у гострому їх протиставленні — є порожньою схоластикою, так само зрештою, як і будовані на цьому протиставні "концепції" української визвольної політики. Тим більше, що і в одному і в другому випадку не завдають собі навіть труду вивести конкретним, практичним змістом ці свої "концепції", не говорячи вже про якесь розроблення стратегії, тактики, оперативної механіки тощо. А чейже, напр., революції не можна заступити і тим більше зробити самими загальними деклараціями, "постановами", зверненнями і ура-патріотичними гаслами чи постійним відмінюванням слова "революція" на сторінках своєї преси, і на святкових урочистих сходах. І так само не вивести "еволюції" постійним підкреслюванням легальності і ненасильності стосованих метод, ані тим більше не заступати ними революційної боротьби в організованих підпільних формах, без якої в умовах російського тоталітаризму не обійтись. І "революційний" і "еволюційний" вклад еміграції мусить виходити з реальних обставин на рідних землях і полягати в конкретних, ділових учинках поодиноких груп і всієї еміграції для спільної допомоги народові у його боротьбі, а не вичерпуватися в більш чи менш емоційній фразеології. Найпотрібніші тут передусім глибоко аналітичне вивчення російської тоталітарної системи і сучасної дійсності, знайдення і розпрацювання найефективніших еволюційних і революційних засобів боротьби з окупантом і розроблення різних варіантів еволюційного і революційного змагу в теперішніх обставинах і на майбутнє. Наші зусилля потрібні в чотирьох головних напрямках:

а) як скріпити наш національний організм і особливо як розбудувати його революційний потенціал;

б) як послабити ворога, зокрема, як поширити тріщини в його системі, поглибити його розклад і дезінтеграцію та знайти

союзників для нашої справи серед самих росіян;

в) як скріпити спільний антиімперіялістичний фронт усіх неросійських народів у СРСР і в сателітних країнах;

г) як знайти і заангажувати в позарадянському світі наших союзників, щоб вони вже сьогодні допомагали нашому народові в його боротьбі.

У всьому цьому підкреслюємо не тільки слово *що*, але й *як*, бо якраз радянська тоталітарна дійсність ставить окремі вимоги до того, *як* це все робити, щоб досягнути свою мету.

Під впливами російського тоталітаризму

Засвоєння і осмислення демократичного світогляду пов'язується з цілим процесом політичного думання взагалі. Сприйняття і стосування демократії полягає не лише в визнанні її змісту, але теж і в способі цього ж визнання і здійснювання, тобто від самої політичної ментальности, яка формує весь процес суспільно-політичної думки. Треба не лише визнавати і голосити демократичні принципи і засади, творити демократичні структури і інституції, але теж усе це робити дійсно демократичним способом. Тут українці мають перебороти немалі перешкоди, які сходять в основному на те, що наше політичне думання — усіх напрямів: демократичних і недемократичних — формувалося довгими десятиліттями під впливом чужих, у своїй суті недемократичних впливів. На першому місці слід тут поставити вплив російського політичного думання, яке в більшості своїх проявів відзначалося внутрішньою виключеністю, нетолеранцією, доктринерством, антагонізмом і скрайністю. І це стосується дослівно всіх політичних напрямів, навіть "найліберальніших" і "найдемократичніших" у своєму програмовому змісті.

У вужчому застосуванні йдеться тут про стиль, механіку і спосіб думання російської радикальної інтелігенції, яка оформилася в 60-их рр. минулого століття і яка відіграла фундаментальну роль в формуванні російського політичного думання аж до наших часів. Та й не лише російського. Двоє імен нерозривно пов'язані з цією російською інтелігенцією — Добролюбова і Чернишевського, передусім останнього. Роман Чернишевського "Что делать?" (Що робити?), з 1863 р. став дійсно, як писав Т. Самуелі, "біблією радикальної інтелігенції" а його герой Рахметов символом і зразком нового революціонера, людини революційного чину і нового революційного світу.

Цей з літературного боку далекий від досконалости роман

привів [словами того ж Самуелі] до того, що велике число молодих чоловіків і жінок обрало революцію за свою професію — і не лише в Росії. Він мав подібний ефект серед молодіжної інтелігенції балканських народів. Сербські конспіратори, які в червні 1914

р. забили австрійського ерцгерцога Франца-Фердинанда і так започаткували Першу світову війну, були на ньому вигодувані. За словами одного з революціонерів, «Что делать?» Чернишевського передавався з рук до рук. Цілі сторінки з нього переписували і вивчали напам'ять. Такі славетні лідери болгарського революційного (і пізніше комуністичного) руху, як Дімітрій Благоєв і Георгій Дімітров описували, як усе їхнє життя змінилося після прочитання цього роману Чернишевського.¹

Це не випадок, що Самуелі наводить приклад з болгарської дійсності. Російські впливи були завжди міцні в Болгарії, яка десятиліттями славилася своїм русофільством. А й сам Самуелі писав про те, що "секрет тривалого впливу Чернишевського на політичний розвиток (у Росії) лежить частково в автентичному національному характері його писань".²

Бердяєв писав про це:

Росіяни схильні все сприймати тоталітарно, їм чужий скептичний критицизм західних людей... Росіяни взагалі погано розуміють значення відносного, ступневість історичного процесу, диференціацію різних сфер культури. З тим пов'язаний російський максималізм... Російська душа... легко змішує поняття, приймає релятивне за абсолютне, партикулярне за універсальне, і тоді вона впадає в ідолопоклонство.³

Але це не значить, що політична ментальність російської радикальної інтелігенції не витиснула свого відбитку на політичному думанні інших народів, а передусім на формуванні нашого політикуму, який силою історичних обставин бовтався довгими роками у різних усеросійських течіях. Який міцний був вплив отого російського радикального думання в нас видно хоча б із того, що вже навіть тоді, коли змістово українська політична думка під час перших Визвольних змагань зуміла вирватися з-під різного роду "старшобратніх" "обіймів", вона не позбулася великою мірою й досьгодні самого стилю і способу думання російського політикуму. А період 1930-их років з його модними течіями правого тоталітаризму в Західній Європі лише сприяв ще більшому закріпленню такої політичної ментальности.

Але вернімось до самого Чернишевського, його ідей, концепцій і проєкцій. Самуелі характеризує його такими словами:

1. Tibor Szamuely. *The Russian Tradition*. Лондон (Secker & Warburg), 1974, ст. 215.

2. Там таки, ст. 222.

3. Николай Бердяев. *Истоки и смысл русского коммунизма*. Париж (YMCA Press), 1955, ст. 18 і 19.

... головні ідеї Чернишевського — конечність насильної революції, готовість Росії для революції, керівництво елітарної групи відданих революціонерів, шкідливість лібералізму і політичної демократії, виправдання засобів метою — мали більший вплив на історичний розвиток Росії, ніж ідеї будь-якої іншої людини перед ним.⁴

Або в іншому місці: "Лібералізм, реформізм, компроміс, гуманітаризм, філантропізм — усі ці слова Чернишевський перетворив на слова погорди, синоніми зради, символи моральної деградації".⁵

Коротко, його програмовий багаж заповнявся такими основними елементами: тотальна революція, потреба для неї нової революційної еліти — аскетичної, певної себе, відданої і здисциплінованої, яка сама може доконати цю революцію; розуміння народної маси як сирого матеріалу для політичного оброблення елітою; тотальна ідеологізація всього життя; скрайність і виключність власної ідеології; інтерес революції як виключний критерій усіх вартостей; нетолеранція і примусове накинення своїх ідей іншим.

Такі ідеї й концепції були тим ґрунтом, на якому розвивалася російська радикальна інтелігенція, що її світоглядovo-політичне обличчя оформилося остаточно в 60-их і 70-их рр. минулого століття. Один із тодішніх "справжніх" інтелігентів Александр Нікітенко писав ще в 1857 р., що "у своїй нетолерантності вони (радикальна опозиційна інтелігенція) стають представниками нового і майже ще гіршого деспотизму, ніж його попередник"; і в іншому місці: "Дух нетолеранції і тенденція до інтелектуальної і моральної тиранії є виразкою т. зв. прогресивного суспільства: кожний ґатунок деспотизму одіозний, але найгіршим з усіх деспотизмів є т. зв. екстремний лібералізм".⁶ Багато років пізніше сучасний советолог і русист Рональд Гінґлі подібно писав, що "іншою прикметою інтелігенції був крайній ступінь нетолерантності, пов'язаний з практикою накидання свого табу іншим шляхом насильства і застрашування".⁷

Самуелі "ставити крапки над і" ще виразніше:

Які б лагідні й милі особисто ці інтелігенти не були — а більшість з них були дуже лагідні серед людей — їхня віра закликала їх до ненависти, а ідеологічна чистота до постійної настороженості.

4. Там таки, ст. 222.

5. Там таки, ст. 221.

6. В. А. Нікітенко. Моя повесть о самом себе, т. 2. Ст. Петербург, 1905, ст. 48 і 107.

7. Ronald Hingley. The Russian Mind. Нью-Йорк (Charles Scribner's Sons), 1977, ст. 233.

Еретиків піддавали інтенсивному моральному тиску: їх бойкотували друзі й знайомі, проти них вели кампанію наклепів, їх очорнювали як урядових агентів і їх часто заганяли до самогубства...⁸

Переключімося в інші часи, включно з нашим, і в наші обставини в період різних розколів і міжпартійних конфліктів, включно з останніми часами, і побачимо, як твердо цей ненормальний, тоталітарний спосіб і стиль думання та практика загніздився в нашому політикумі, зокрема в націоналістичному. Розколи, які приводили до бойкотів, ostrакізму, "неподавання рук", "нездоровкання", трактування політичних противників як зрадників, закиди в агентурі, осуди і навіть братовбивство — це прямий продукт саме такого політичного стилю і політичної ментальності, що їх нам накинупи впливи російської радикальної інтелігенції.

Як близько перегукувалися і ще перегукуються деякі будні нашого політичного життя з такими ствердженнями поодиноких знавців російського політичного світу. Самуелі:

Для ідеологів радикальної інтелігенції всяка поміркованість була найбільшим злочином... Примат ідеології був для інтелігенції фундаментальний у цілому. До речі, однією з її найхарактеристичніших прикмет був нахил переносити кожную практичну проблему в абстрактну точку доктрини... всяку конкретну специфічну справу ставити на рівень універсального закону... ідеї часто заступали їм дійсність... Нігілізм як політичний напрям охоплював порівняно невелику групу людей, але нігілізм як моральна настанова — грав домінуючу роль в інтелектуальному формуванні інтелігенції як цілоти. Це виявилось в загальному радикальному запереченні всіх наявних моральних, духових, естетичних і інших вартостей, в запереченні абсолютних вартостей як таких. Інтелігенція не визнавала абсолютних стандартів оцінки вартостей — їх заступлено єдиним моральним критерієм "інтересу народу"... в розумінні їхніх ідеологів ... Задовго перед Леніном російська інтелігенція відкинула сам концепт абсолютної правди і абсолютної вартості... Найхарактеристичнішим і, мабуть, найтривалішим аспектом утилітарного підходу російської інтелігенції була її настанова супроти культури. Мистецтво, література, філософія, наука — були всі твердо підпорядковані великим соціальним і політичним цілям. Не могло бути жадної незалежної ділянки духу: віра в мистецтво для мистецтва, науку для науки чи знання для знання — все це було недозволене і шкідливе... У цій атмосфері утилітарної моральності принцип, що мета освячає засоби сприймався без найменшого сумніву, ба навіть з ентузіазмом. І то не тільки активними революційними групами —

8. Szamuely, цит. твір, ст. 159.

для них це було samozрозуміле — але всією радикальною інтелігенцією...⁹

Гінґлі:

Дух хрестоносних походів, велика міра альтруїзму і іdealізму — на боці позитивів; догматизм, нетолерантність, злослівність і прихована ворожість, омана, мазохізм і гін до самомучеництва — на негативному боці — всі ці прикмети мають тенденцію повторюватися в розвитку російських інтелігентів в останні десятиріччя імперії. Вони допомагають прояснити відомий образ інтелігенції: отієї "майже секти, майже ордену", "чогось на зразок середньовічних лицарів", "чернечого ордену чи секти з їхньою власною дуже нетолерантною етикою, обов'язковим поглядом на життя, власними звичками і звичаями і навіть власним особливим фізичним виглядом".

Ці порівняння допомагають виявити місіонерський дух як ключовий елемент у такій ментальності. [...]

Вороги, вороги, вороги — інтелігентові здавалося, що він всюди бачить. Ворогами були всі ті, які незалежно від їхніх різно-рідних поглядів, не поділяли і не визнавали певної суми догм, що їх він сам визнавав, і тому ці люди стояли на перешкоді у марші до поступу. "І так з великої любови для людськості в майбутньому, народжувалася велика ненависть до людських істот". [...] "Нігілістичний елемент у вірі інтелігенції санкціонував якимось чином разом злочин і гуманізм, даючи їй нагоду вбрати себе в мантию іdealізму і поступу".¹⁰

Паралелі, симетрії і наслідування йдуть ще далі. Щоб не розводитися надто широко над поодинокими справами, дамо знову голос цитатам. Самуелі:

Вау іdeal інтелігенції був вічний студент: часто неголений, незачесаний, погано вбраний, недогодований; він тримався університетського життя скільки можна довше, звичайно не ходячи на лекції, не складаючи іспитів, але натомість беручи участь у кожній радикальній акції — аж поки його складне існування не переривала тюрма...¹¹

Гінґлі:

Правильно чи неправильно, але гостро впадав в око і був пов'язаний з інтелігенцією, брак у неї солідного, інтелектуального осягу в будь-якій ділянці. Інтелектуальна праця в сенсі систематичного нагромадження знання, серйозних писань, закінчених компетентних творів, створення доброго малярства, скомпонування технічно компетентної симфонії, складення авторитетного словника, граматики чи іншого видання — праця в такому сенсі, яка

9. Szamuely, цит. твір, стст. 157, 158, 159, 165, 166.

10. Hingley, цит. твір, ст. 229 і 238.

11. Szamuely, цит. твір, ст. 162.

репрезентувала б тривалі осяги протягом кількох років і була б доведена до успішного завершення, вважалася несполучною з приналежністю до інтелігенції. Поодинокий інтелігент міг бути своєрідним динамом мозкової активності і його зібрані писання могли становити кілька томів. Але ця його інтелектуальна активність була в основному нарцистичною чи онанічною і обмежувалася на стерильному світі політичного і соціального теоретизування, на жонглюванні, перероблюванні і загальному вихвалінні "ідей", і то тих часто погано перероблених, з другої руки; концепцій, позичених з закордону.¹²

Очевидно, що багато з того — і в росіян і в нас — мало своє об'єктивне виправдання, і не все у цьому було лише негативне. Ми однак свідомо підкреслюємо певні негативні аспекти цих явищ, які в загальному, сумаричному укладі мусіли в остаточному висліді мати специфічні негативні впливи і які великою мірою були насаджені ззовні. Об'єктивні обставини довели до того, що ідеологами і мислителями та політичними лідерами і в нас і в росіян часто бували "залізні студенти"; але це не виправдує ані тодішньої ані теперішньої мілкости і фразеології певного трибу думання в нашому політичному світі по сьогодні. І найвища пора з цим скінчити, так само, як і з іншими нав'язаними ззовні "насипами", включно зі своєрідною політичною дитинячою "молодіжністю", що про неї теж не пошкодить дещо зацитувати:

Булгаков у 1909 р.:

Найбільше зло російського суспільства — духова пайдократія. Вона була симптоматичною прикметою героїчного стилю, що його плекала інтелігенція... у перебільшеній формі. Ці гротескові стосунки, при яких оцінки й погляди школярів і студентів діяли як напрямні для старших — це є перевернення природного стану речей догори ногами, і воно є однаковою мірою шкідливе для обох сторін.¹³

Самуелі:

Світогляд російської інтелігенції віддзеркалював твердо характеристичні молодіжні риси тих, для яких і якими він був створений. Він розкриває всі ці відомі прикмети, сильні і слабкі сторони молоді на протязі віків. З одного боку, ентузіязм і енергія молоді, її сміливість і пересадність, відданість і оптимізм, щедрість і ідеалізм, її дух револьти, інтелектуальної цікавості і загальної великодушності. Але також одночасно і вади, які й складаються на суть молоді: самовпевненість і брак досвіду, зухвалість і довірливість, нетерпимість і невблаганність, безоглядність і фанатизм, брак

12. Hingley, цит. твір, ст. 231-232.

13. С. Булгаков. Вехи: Сборник статей о русской интеллигенции, II-ое издание. Москва, 1909, ст. 43.

гнучкості і тверда віра, що для кожного зла існує готова і ефективна, упатентована панацея... У російській інтелігенції довкола її провідників і ідей була атмосфера затриманої молодіжності, сироти і незрілості...¹⁴

Але знову ж "пайдократія", напр. 1930-их рр. у Західній Україні мала свої "легітимні причини", на які складався передусім той стан, до якого довели українську політику того часу "батьки народу" зі своїм опортунізмом. Тут однак нам ідеться про інший вид "пайдократії", а саме пайдократії передусім еміграційних "старичків", які попри свій вік лишаються ще далі політично і інтелектуально незрілими.

На завершення слід теж згадати і про самого героя "Что делать?" Рахметова. В противагу до базисно-теоризатора типу тургенєвського Рудіна, Чернишевський змалював його як втілення сили волі, культу фізичної твердості і аскета-абстинента, культу чину. Рахметов спить на дошці з цвяхами і вправляє себе в фізичній виверженості (чомусь це мимоволі нагадує одного з лідерів нашого націоналістичного руху, який палив собі долоні свічкою), він не визнає жартів, він завсіди суворий; він фанатик, повністю посвячений ідеї, він навіть їсть багато м'яса, щоб мати потрібну особливу силу (і знову ж пригадується твердження Дмитра Донцова про те, що імперіяльні нації їдять м'ясо...), він — коротко — революційна надлюдина.

Справа однак тут не в самих позитивних і негативних прикметах одного чи другого героя чи цілих кіл людей і генерацій, але в їхній тоталітарній ментальності і настанові, через яку і найшляхетніші прикмети — часто в добрій вірі — повертаються на зло.

Проблема бо не в самому плеканні позитивних прикмет і якостей та виключенні негативних, але в далеко складнішому, а саме в переставленні всього нашого політичного і суспільного думання з односторонньо-тоталітарного, антагоністичного вузько-загумінкового і екстремно-поверхового на загально-національне і державницьке. Справа, іншими словами, в виплеканні належної політичної культури як завершення нашої національної свідомості.

Ідеться, інакше кажучи, не тільки про зміст, але й спосіб і механіку політичної дії, без яких немає в суті речі різниці між соціалістом Мартосом, для якого "як не буде соціалістичної України, то хай і не буде ніякої", і Донцовим з його тільки "орденівською Україною". До речі, якраз приклад Донцова є класичним образом впливу і наслідків російської радикальної

14. Szamuely, цит. твір, ст. 163.

школи на наш політикум: він, колишній марксист, перекинувся з однієї — марксистської — скрайності в іншу — до інтегрального націоналізму — але в обох випадках поведівся як продукт тієї самої політичної школи, перейнятої з Росії, з притаманними їй скрайностями, однобічностями, вузькоლობістю і виключністю, інтелектуальною мілкістю і фразеологією. Водночас він робив багато доброго, викорінюючи русофільський комплекс серед "незрячих малоросів", та це не виправдує його в тому, що якраз він був тим, який більше, ніж хто інший, перещепив принципову ваду російського політичного думання на наш ґрунт: поставлення політичного і ідеологічного противника в позицію національного ворога, з яким не то, що не може бути жадної співпраці, але якого треба поборювати з такою ж твердістю, завзятістю і фанатизмом, як і чужинця-ворога. Концепція двоподілу суспільства — на кращих і гірших — убрана в шату місіонерства, фанатизму і елітаризму; однобічний волюнтаризм, заперечення інтелекту і політичного раціоналізму, світоглядний еклектизм і "бароккова" фразеологія замість речовості і політичної мудрости — не могли не залишити своїх слідів на націоналістичному політикумі.

У свій час Микола Хвильовий кинув клич "Геть від Москви", який залишається актуальним по сьогодні. До нинішнього дня багато не збагнули і не осмислили його глибинної суті. Йдеться бо в нього не про саме тільки формальне відкинення Москви, але про щось куди ширше й глибше, складніше й важливіше, а саме про те, щоб ми нарешті відкинули у своєму політичному думанні і практиці наноси російської політичної ментальности з її внутрішніми конфліктами й протиставленнями, плеканням і роздмухуванням клясових і всяких інших антагонізмів, монопартійності, неетичності і взаємною нетолерантністю та скрайностями, догматизмом і антидемократизмом, і повернулися на рейки нормального, європейського політичного думання й практики до демократизму, плюралізму, суспільної гармонії і гуманізму, національної солідарности, толеранції і співпраці, чесної гри у політиці та правовості, взаємопошани й ствердження людської і національної гідности.

Між тоталітаризмом і демократією, між еволюцією і революцією

ЯКИМ «КЛИНОМ»?

Перед нами стоїть насамперед завдання підготувати, викликати і провести антитоталітарну революцію взагалі, а в дальшому забезпечити її розвиток у напрямі, згідному з нашими національними інтересами.

Повернімось, отже, до питання, як треба "клин клином вибивати". Ще в 1938 р. Крейн Брінтон (Crane Brinton) у своїй "Анатомії революції" писав, що в міру того як революція йде вперед, у ній остаточно перемагає той, хто краще зорганізований і радикальніший — програмово і методично. Аналізуючи "великі революції" минулого, починаючи із французької 1789 р., він зокрема ширше зупинився над Лютневою і Жовтневою російськими революціями, знаходячи в останній потвердження своєї тези. І дійсно, Жовтнева революція була продуктом успішно зорганізованого замаху найрадикальнішого крила російської соціал-демократії, більшовиків. Але було б помилковим теж в методичному відношенні розглядати обидві російські революції на одній площині. Лютнева революція була дійсно революцією спонтанного, "нормального" типу, але Жовтнева — була звичайним *coup d'état*, тобто замахом, який відбувся вже на тлі революційного процесу, започаткованого Волинським полком і міськими масами Петрограду. Жовтнева "революція" може правити за приклад не лише непогано зорганізованого замаху (до речі, доволі легкого, на тлі тодішнього загального розгартіяшу в інших революційних середовищах), але теж як і приклад того, як і на які манівці можна звести увесь революційний процес уже після вибуху самої революції.

Але незалежно від оцінки давніших революцій, зокрема Жовтневої, було б великою помилкою вважати, що за всяких революційних умов привілей успіху залишається виключно за тоталітарного типу організаціями поскільки вони, мовляв, краще, міцніше зорганізовані, радикальніші та безоглядніші.

Поперше, історичний досвід показує, що не завжди тоталітарні формації сильніші організаційно чи тим більше політично; подруге, нетоталітарним формаціям ніщо не перешкоджає бути добре зорганізованими і стосувати такі радикальні засоби. І нарешті: в той час, коли перемога тоталітарних організацій автоматично веде до встановлення диктаторського, авторитарного режиму з усіма його негативними прямими й побічними наслідками, цієї небезпеки немає в випадку демократії.

Передусім демократична програма не виключає аж ніяк, а навпаки вимагає з неменшою гостротою потреби і наявності злutowаної революційної організації. Організованість, стрункість, радикальність і бойова дієздатність не сміє зменшуватися в будь-якій мірі "програмовою демократичністю". Розуміти ці справи інакше — означало б те саме, що, напр., уважати, що всякі диверсійні та інші спеціальні відділи (commandos) демократичних держав мали б бути а priori гірше вишколені і впоряджені та менш боездатні, ніж їхні відповідники в тоталітарних країнах. А чейже й припустити таку закономірність — було б цілковитим безглуздом. Передусім, треба вказати на історичний досвід революційної боротьби і боротьби взагалі власне в умовах тоталітарних систем, який ми мали дотепер. Пригадаймо, що проти німецького тоталітаризму в Західній Європі боролися якраз демократичні сили поодиноких народів і навіть у Франції роля комуністичних підпільних і партизанських формацій була другорядною. При тому французькі і інші підпільні чи партизанські групи, які були під демократичним керівництвом дуже часто були не гірше, а навпаки краще зорганізовані і боездатніші, ніж комуністичні. В інших народів роля тоталітарного, лівого елемента — була мінімальною або жадною. На Сході Європи поза Югославією (де Тіто зумів був здобути для себе при допомозі своїх радянських і західніх альянтів своерідну домінуючу позицію) ситуація була подібною: німецького тоталітарного клина вибивали національними демократичними клинами, а не тоталітарними.

Це, зрештою, виходило вже з самого ідейно-політичного і навіть морально-етичного протиставлення цих двох світоглядів — демократичного і тоталітарного, — і протиставлення їх у боротьбі творило теж загально-програмову суть цієї боротьби та мобілізувало до неї маси.

Пригадаймо, що навіть у Радянській армії під час Другої

світової війни не лише толерувались, але виразно "підсичувалися" чутки і вістки про зміни, які мають прийти після війни і які виразно мали б іти лінією "демократизації".

Цей світоглядово-програмовий багаж демократичного, західного світу аж ніяк не впливав на зорганізованість і радикальність ведення війни і боротьби з його боку.

Різниця в засобах між нетоталітарними формаціями з демократичною програмою і тоталітарними рухами полягає однак у тому, що коли перші стосують всі ці засоби й методи проти ворога, то тоталітарні формації стосують їх теж і проти політичних чи ідеологічних противників у своїй спільноті, поскільки вони як правило переносять поняття ворога і на своїх інакодумців, чи й "неутральних" і не заангажованих з ними земляків. У випадку тоталітарних рухів це означає не лише двоподіл спільноти, але й часто братовбивчу, внутрішню війну з усіма наслідками після її закінчення, включно з погвалтуванням політичних і громадських прав, встановленням поліцейного режиму, "власних" концтаборів і т. п. "місць ізоляції" тощо.

У нас, у той час — 1942-1945 — склалося так, що якраз найбільше загострення боротьби з обома тоталітарними окупантами — німецькими і російськими — збіглося з повним програмовим переставленням визвольних формацій — ОУН — УПА — УГВР — на виразно демократичні позиції. І це не лише не позначилося негативно на самій організаційній і оперативній дієздатності цих підпільних формацій, але навпаки, поширило масштаби визвольної боротьби і ствердило її революційну базу в народі. Показалося, що якраз процес демократизації революційного руху тих часів, сприяв скріпленню та інтенсифікації самої боротьби.

Але проблема революційної боротьби — це справа не самої політичної програми, але теж — і передусім — питання психології і настанови даної групи і спільноти. Демократичним елементам, які легально діяли в умовах польської окупації на Західних Землях ніщо не перешкоджало включитися в революційну боротьбу під час Другої світової війни, як це зробили їхні відповідники в Західній і Центрально-Східній Європі. Вирішальним в тому, що сталося, не була їхня демократична програма і переконання, але їхня психологічна настанова, яка їх здемобілізувала і більшу половину з них загнала на службу окупаційному режимові. Лише одиниці, такі, як, напр., посол польського союму Василь Мудрий, включилися в революційну, підпільну боротьбу проти німців.

Взагалі весь комплекс боротьби, опору, активної самооборони — це насамперед справа кожночасної психології даного народу, тобто його волі і послідовного, твердого й

неухильного прагнення змагатися за свої права. Говоримо тут не про такі спорадичні вибухи, як недавно в випадку смерті Володимира Івасюка. Значення їх величезне, потрібний теж постійний, послідовний, щоденний тиск народу на режим у його боротьбі з цим режимом за українську школу, мову, ясла, культуру, становище, вплив і т. д. — одне слово за кожне українське слово, за кожну українську позицію, за кожний квадратний сантиметр української посілості. Лише при наявності такого масового тиску нашого суспільства, який впливатиме з його активної психологічної настанови, ми будемо здатні оборонити наш стан посідання, перетривати сучасний кризовий для нас час та в дальшому витворити кризову ситуацію для ворога.

А було б дуже небезпечно прикривати очі на наш кризовий стан. Передусім мусимо бути свідомі того, що наш народ став об'єктом терористичної профілактики з боку російського окупантського режиму, метою якої є постійно не допускати до вирощення української громадської та політичної еліти. На зміну масовому, геноцидально-фізичному теророві кінця 1920-их і 1930-их та 1940-ових рр. сталінського періоду, прийшов тепер витонченіший, селективний терор нео-сталінського покрою, який, не обмежуючися на постійних репресіях, що-якийсь-час стинає голови українській провідній верстві, що наростає, в усіх ділянках народного життя. Ця практика нагадує систему "одного на двадцять", що її недавно розпрацював і розголосоу американець Роберт Ардрі, автор "Африканської генези". Досліджуючи Корейську війну, Ардрі ствердив, що однією з найпильніше хоронених таємниць були матеріяли, які стосувалися до вивчення причин, чому в тій війні не було практично жадних утікачів з китайського полону. Виявилось, що причина була в тому, що китайці, після детального вивчення всіх полонених, вибрали серед них кожного двадцятого, тобто 5% — тих, які виказували провідницькі прикмети і їх окремо ізолювали та суворо охороняли.

Це правило, "один на двадцять", діє теж і в зворотному напрямі: мабуть, це не випадок, що члени КПРС в СРСР становлять теж 5-6% усього населення (16 міл. на 262 міл. населення = 6.1%, в УРСР на 50 міл. припадає 2.800.000 членів КПУ, тобто 5.6%).

Нам не йдеться зараз однак про те, щоб протиставити активний український громадський і політичний актив режимовому (адже й у партії є теж українські патріоти), але передусім про те, щоб вказати на потребу поширення бази для патріотичного активу в народних масах, бо лише при її поширенні і її закривуванні, ми зможемо оберетися від оцього постійного "зрізування голів" провідного українства. До речі, нам виглядає,

що є певне пропорційне функціональне відношення між провідним активом і патріотичністю та жертвенністю народних мас; чим сильніші й динамічніші народні маси, тим сильніші і їхні провідні кадри.

Терористична профілактика "один на двадцять" є одним із дуже небезпечних для нас заходів Москви в її зброї, спрямованій на денаціоналізацію і русифікацію нашої нації. А становище останньої з цього погляду не рожеве. Про це дуже образно писав у "Інформаційному бюлетені" ч. 4 Української гельсінкської групи Ю. Литвин:

На останньому партійному з'їзді в Києві перший секретар ЦК партії України виголосив свою промову російською мовою. Для послухної армії партійних активістів виступ Шербицького став сигналом для остаточного витіснення української мови з усіх державних установ, навчальних закладів, фабрик та заводів України. Без декретів, постанов, введення спеціальних статей у конституцію здійснено захід, який ще раз перекреслив національні права українського народу. Не було маніфестацій, страйків, заворушень. Багатомільйонна нація пошепки проковтнула внутріполітичний курс адміністрації України і почала пристосовуватись до нових обставин. Послух державного апарату і мовчання великого народу, над яким вчинено нечуване насильство.

Говоримо якраз про оцей "послух державного апарату" і ще більше "мовчання великого народу" "без маніфестацій, страйків, заворушень", — які є конечні для самооборони нації, zagrożеної в своїх життєвих інтересах. Потрібна активізація мас, всієї громадськості, всіх шарів нації, яка мусить виявити себе передусім в обороні тих, які мали відвагу й мужність стати на шлях одвертого протесту проти окупантської політики з її виразним геноцидальним спрямуванням проти українського народу. Потрібне психологічне переродження мас із стану пасивізму й страху на активне протиставлення ворогові в щоденному житті і на кожному кроці.

Одним із непорозумінь, яким постійно грішать прихильники всяких тоталітарних концептів у революційній боротьбі, є те, що вони вважають, що без них є неможливою всяка боротьба в тоталітарних умовах. Учиняючи виразну логічну помилку, вони хочуть потребу законспірованої підпільної організації чи групи, яка є конечною на певному етапі революційного процесу, обов'язково ототожнити і ототожнити з політично-тоталітарною системою чи схемою, в програмовому сенсі. А тим часом сувора підпільна організація — це не тоталітарного типу політична формація, бо природа і завдання першої зовсім відмінні від другої, хоч у них і можуть бути спільні певні структурно-органі-

заційні елементи, такі, як конспірація, дисципліна і т. п. Зрештою, вирішальними є тут не самі ці технічно-організаційні фактори, але ідейно-політичне обличчя і програмова платформа. Крім того, не слід забувати, що коли демократична програма сприяє поширенню визвольної боротьби в народних масах, тоталітарна — навпаки — звужує і обкороє масштаби революційного процесу і часто доводить до конфлікту з іншими формаціями і поодинокими сегментами суспільства, розпорошує сили і, як уже згадано вище, може привести навіть до взаємопоборювання і братовбивчої війни.

Практика "демократичного проти тоталітарного клина" potwierдилася теж після Другої світової війни в обставинах "соціалістичної дійсності". Берлінські заворушення 1953 р., угорська революція 1956 р., зміни в Польщі 1956-58 р., Празька весна 1968 р., робітничі заворушення в Польщі в 1970-их рр. — всі вони проходили під прапором демократії і демократизації, а не тоталітаризму. Так само в дисидентських рухах у республіках СРСР панівним напрямом є демократичний, а поодинокі слабкі прояви тоталітарних течій є радше побічні, також і в росіян, де праві авторитарні елементи є ще відносно найсильніші.

Варто теж указати на приклади з нерадянської тоталітарної дійсності: боротьба курдів в Ірані в 1979 р., проти диктатури Аятолли Хомейні ведеться не лише за незалежність і волю курдів, але й за демократизацію Ірану. Це з одного боку. А з іншого: "вибиття" авторитарного, диктаторського клина шаха таким же тоталітарним, реакційним аятолівським клином аж ніяк не розв'язало питання свободи для Ірану, а навпаки, привело до режиму багато чим ще гіршого і репресивнішого, ніж шахів. Саме приклад Ірану показав, що немає нічого небезпечнішого, як вибивання тоталітарного клина таким же іншим тоталітарним клином. Клясичним прикладом того останнього є також довготривала історія Південної Америки, де майже не вгаєє каруселя переважно правих диктатур, а також свіжа історія Африки, де не перестає крутитися така ж каруселя переважно лівих тоталітаризмів. Вислід в обох випадках більш-менш той самий: політичні репресії, терор, економічно-соціяльний визиск, незбалансована економіка, міцні поліційні і військові апарати, цензура внутрішня і зовнішня нестабільність.

В остаточній аналізі це питання заторкує куди ширший і складніший комплекс справ. Концепція "клина" пов'язується тут з майбутнім оформленням нашого політикуму і майбутнім устроєм нашого державного твору. Від орієнтації нашого політичного думання і практики залежатиме, чи українська держава знайде своє місце в колі вільних демократичних націй чи в каруселі південноамериканських або африканських диктатур.

Усвідомлення цього є дуже важливе вже сьогодні, і його не заступити голослівними фразами про те, що за державу можна боротися без політичної й соціальної програми.

ЯКИЙ ІМПЕРІАЛІЗМ ТА ЯКА ЕВОЛЮЦІЯ — І ЧИ ТІЛЬКИ ЕВОЛЮЦІЯ?

Одним із найважливіших програмових елементів сучасної української політичної думки й практики, як їх репрезентує рух самооборони, загальновідомий під назвою дисидентського, є їхня політична власнопідметність, національна суверенність і самобуття власноцентричність. У документах і літературі самвидаву ці справи поставлено ясно і недвозначно. Українська політична думка не бовтається сьогодні у вирі якихось всесоюзних чи інших конфедераційних або федераційних концепцій і укладів, як це мало великою мірою, місце, напр., хоча б напередодні революції 1917 року. Український політикум виступає тепер як суверенний чинник, який у співпраці з усіма іншими співзвучними йому програмово антирежимними силами, включно з російськими демократичними антиімперіальними елементами, бореться за розвал російської імперії і знищення російського імперіалізму взагалі.

Але тим не менше так само, як ще далі слідна в нас не раз спадщина загальноросійського радикального думання в цілому, про що була мова попередньо, відчувається подекуди тепер і намагання сучасного російського політикуму впливати на поставу актуальних питань програмового характеру. Цей вплив помітний зокрема у ставленні двох проблем: визначення національного обличчя сучасного російського імперіалізму в його СРСР-івській формі, і визнання еволюції як єдино ефективного і бажаного шляху до визволення.

Про що йдеться в першому випадку? Про ніщо інше, як про певну вперту і втерту кампанію деяких впливових російських кіл, спрямовану на заперечення існування в СРСР російського національного імперіалізму і визначення сучасної системи в Радянському Союзі як якогось "радянського імперіалізму", який не є російським, але комуністичним "інтернаціоналізмом" і т. п.

Тим самим за нього відповідають не лише росіяни, але і в такій же або й більшій мірі представники інших національностей, які є включені в цю систему. Щоправда, часто визнається, що цей радянський імперіалізм має російський вигляд, але це

розглядається лише як чисто механічне використання кремлівською олігархією російського народу, його мови, культури і навіть патріотизму, для власних ідеологічних і владно-бюрократичних цілей.

У світлі намагань тотальної русифікації всіх неросійських народів СРСР, загального славослов'я всього російського, щораз інтенсивнішого заповнення вивалашеної комуністичної ідеології російським шовіністичним змістом, повної ідентифікації старого російського месіанізму — теорії третього Риму й панславізму — з новим месіанізмом універсалістичного комунізму і пролетарського інтернаціоналізму, повернення до традиційної агресивної зовнішньої політики і т. п. і т. д. — здається, не можна взагалі сумніватися в тому, яким національно є сучасний імперіялізм в СРСР. А тим не менше, дехто з завзятістю, вартою кращих починів, і мало не з логаритмічною лінійкою вираховує, скільки коли було "нацменів" в Політбюрі і ЦК, вказує на зрусифікованого грузина Сталіна чи зрусифікованого українця Гречка, або єврея, чи іншого неросіянина; і так міряють російську імперію всім, чим хочете, лише не властивими політичними мірлами. А тим часом про сучасний російський імперіялізм списано стільки вже томів, що треба б присвятити окрему широку довідку лише їм самим. Та й писано їх не від сьогодні.

Ще Бердяєв писав про національне походження російського комунізму і про те, що вже в перші роки Радянського Союзу у ньому

сталось те, чого Маркс і західні марксистки не могли передбачити, прийшло немов би зрівняння двох месіанізмів, месіанізму російського народу і месіанізму пролетаріату. Російський робітничо-селянський народ є пролетаріат, і весь світовий пролетаріат, від французів до китайців, робиться російським народом, єдиним у світі народом... Націоналізація російського комунізму, що про неї все свідчить, має своє джерело теж у тому, що комунізм здійснюється в одній країні, в Росії... Комуністична революція в одній країні неодмінно веде до націоналізму і націоналістичної міжнародної політики.¹

Участь неросіян у будові сучасної російської імперії лише показує яким асиміляційно-динамічним і агресивним є (і був в минулому) російський імперіялізм. Він постійно абсорбує чужорідні елементи та ставить їх собі на службу. Влучно писав Гінглі,

1. Николай Бердяев. Истоки и смысл русского коммунизма. Париж (У.М.С.А. - Press), 1955, ст. 118.

що "поскіьки багато з [російських] монархів не були взагалі російського походження [Катерина II, Катерина I, Анна і Єлисавета] то маємо потвердження тези, що діють тут менше російські расові гени, а більше російське оточення, яке викликає типово-російські дії і реакції..."² Зрештою, як пише далі цей автор,

Від монгольських ханів через татарського царя Бориса Годунова, німецьку імператрицю Катерину Велику і царів — імператорів XIX століття, в яких щораз більше зростала і вкінці домінувала німецька кров, — до Леніна, частково німця, частково калмика, і грузина Сталіна — цією країною, на самій горі, часто правили неросіяни, наділені абсолютною владою. Півтора століття перед 1917 роком Росією [...] керували самодержці повного або переважного німецького походження. А перед тим, широко ненавиджений Бірон, фаворит імператриці Анни, фактично контролював усю політику Росії в тридцятих роках 18 ст. Інший німець, граф Бенкендорф, очолював новостворену політичну поліцію Миколи I-ого одне століття пізніше й відіграв керівну ролю в тероризуванні Пушкіна. І, власне, як показує випадок Бенкендорфа, адміністративні і керівні становища, високі й нижчі, були приділювані загально німцям.³

І далі: "Професори університету і Академії Наук, що її заснували 1725 р., часто бували німці, які не говорили, ні не хотіли говорити і одного слова по-російськи".⁴

Але чи від того царська Росія була Німеччиною, а царський імперіалізм перестав бути російським і став німецьким?

Зрештою за даними Гінглі та інших,

задовго перед тим, як Петро Великий пішов на шлях інтенсивної європеїзації вищої верстви Росії, його попередники радо вітали на своїй службі англійських, шотландських, французьких, німецьких і інших західних і центральноевропейських вояків, купців, ремісників і професіоналів взагалі. Багато з них протиставилися асиміляції і зберегли свою національну осібність, звичаї і релігію; але інші переформувалися за одну, чи дві генерації, перейшли на православ'я, вивчили російську мову та стали росіянами, яких пізнати можна було хіба з їхніх неросійських прізвищ... Так реєстр російської знаті і боярства включав таких репрезентантів західної цивілізації, як польські аристократи, титуловані німці з балтійських країн разом з кавказькими і татарськими князями... Більше, ніж 2/3 боярства кінця 17-ого століття, були чужого походження: разюча цифра, яка вимовно вказує на взаємо-пенетрацію росіян і неросіян на

2. Ronald Hingley. The Russian Mind. Нью-Йорк (Charles Scribner's Sons), 1977, ст. 36.

3. Там таки, ст. 109, 148.

4. Там таки, ст. 150.

І додаймо, що не бракувало тут і наших земляків, що про них не згадує Гінґлі, починаючи хоча б з Прокоповичів, Яворських і інших.

Немає нічого нерозважнішого і абсурдальнішого, як міряти політичні категорії, явища і події неполітичними мірками. Це, зрештою, стосується теж і поодиноких особистостей. Адже, напр., через те, що Пушкіна називали "французом" і по-французьки він писав любовні листи своїй російській дружині, чи через його походження ніхто не збирався віддавати його бодай частково ані французам, ані неграм...

Проблема точного визначення національного характеру сучасного російського імперіялізму — це для нас не тільки питання історичної правди, фактології і т. п. Воно — не академічне, а передусім практично-політичне. В змагу і боротьбі треба точно визначати ворога і окупанта, бо правильне і властиве його визначення є першою передумовою ефективного удару в його найчутливіші корінні осередки, передумовою якнайширшої мобілізації для цього сил власного народу. Ми виразно розрізняємо між російським народом і російським імперіялізмом, але ми робили б серйозну помилку, якби "замазували", "розтирвали" і "замінювали" російський шовіністичний імперіялізм, який жирує і на російських народних масах, якоюсь безобличною псевдо-міжнародною мафією. Це було б закриттям і заслонуванням головного ворога (і теж ворога російських народних мас), своєрідною штучною "політичною подушкою", розсіюванням і розмазуванням прицілу нашої боротьби і взагалі відверненням її від властивої мети на похідні, доугорядні рейки. Наслідки такої помилкової постави могли б бути дуже небезпечні.

Не менш серйозною є ця справа і для самих росіян. Тільки точне з'ясування і осмислення національного характеру російського імперіялізму російським антирежимним політикумом і народними масами може допомогти виробити правильну концепцію боротьби самого російського народу, який дійсно повинен стати в авангарді змагу за свободу свою і інших народів.

Від правильної постави цього питання, тобто від повної переорієнтації російського політикуму геть від імперіяльних маяків, залежатиме, чи російські антирежимні сили стануть в одну лаву з неросійськими народами для спільної боротьби проти кремлівських олігархів, а чи навпаки — стануть рупором нової імперіяльної кліки, яка схоче зберегти "єдину і неділиму" за ціну чергового поневолення і свого, і чужих народів.

Для нас це особливо важливе, бо чим скоріше, як писав

5. Hingley, цит. твір, ст. 137.

недавно В. Турчин у своїй праці "Інерція страху", кояццепція коначності визволення і відокремлення "окраїнних народів" закріпиться й пошириться в мозках центральної інтелектуальної верстви імперії, тим більші шанси на прискорення розвалу всієї імперіяльної системи.

Окремого з'ясування вимагає накидання деякими російськими антирежимними колами (головне лівими, напр., Медведевим) виключної ставки на еволюційну боротьбу як єдино реальну, ефективну і — в перспективі — успішну та засудження всяких революційних засобів і метод.

Діапазон раціоналізації такої однобічної ставки на саму тільки еволюцію — доволі широкий. Головним аргументом є переконання, що в радянській дійсності еволюційна боротьба є не лише єдино можливим, але й найуспішнішим засобом, головне, коли вона спирається на формальні радянські закони і конституцію, тобто є легалістичною. Цим способом вона ставить в оборонну позицію сам режим, б'є його його ж власною зброєю, зменшує ступінь репресивної відплати режиму (в порівнянні з революційно-підпільними формами), сприяє ширшій мобілізації власних сил серед населення.

Усе це, очевидно, логічне і правдиве, але лише до певної міри і за деяких обставин. За інших певних умов затирається різниця між еволюційними і революційними засобами і методами, і режим починає трактувати еволюціоністів не менш жорстоко, як революціонерів. Це поперше. А подруге, в певних обставинах просто не обійтися без підпільно-революційних форм боротьби і нестосування їх означало б припинення боротьби взагалі. Тут відпадає і інший головний аргумент про виключність еволюційної боротьби, а саме "неможливість" усякої революційної, підпільної діяльності в радянській дійсності. Бож за деяких умов і обставин сама еволюційна боротьба заганяється режимом у підпілля.

Центральним питанням залишається однак остаточне завершення процесу визволення, який має бути — на думку стосовних російських кіл — тільки еволюційним, а не революційним, тому що для них революція означала б лише масове чергове кровопролиття, економічну руїну, винищення інтелігенції, "нову смуту" і т. п.

Немає сумніву, що при тому в декого є теж побоювання, що революція просто розвалила б імперію і докорінно послабила б передусім російський імперіяльний політикум, а при самій еволюції можна надіятися на рятунок імперії.

Тут виявляється принципова різниця між росіянами і неросіянами. У випадку росіян ідеться лише про зміну режиму і усунення соціально-економічного поневолення народу власною правлячою олігархією, а нам і іншим неросіянам — залежить на

національному визволенні, яке означає передусім відокремлення від Росії і побудову власної держави. Отже, не лише зміна режиму, але й усунення всякого чужого політичного, національного і соціально-економічного гніту. Ясно, що лише в якихось не-реально ідеальних обставинах неросійські народи могли б розраховувати на своє повне визволення без революції, що просто важко собі уявити. Зрештою, не менш важко уявити собі, щоб і повне визволення російського народу могло відбутися самою тільки еволюцією.

Тому це питання важливе як з погляду наших власних інтересів, так і російських. Відкинення революційних засобів боротьби росіянами означало б обмеження і звуження боротьби російського народу, яке не є в нашу користь. Хочемо ми того, чи не хочемо, але події й процеси в центрах імперії мають завжди вирішальний вплив; тому концептування і унапрямлювання боротьби в тих центрах для нас не може бути байдужим. Згадаймо, що розвиток всередині СРСР напевно пішов би був іншим шляхом, якби в період збройної боротьби ОУН-УПА-УГВР після Другої світової війни, на російських центральних теренах існувала була антирежимна, національна, російська, революційно-збройна сила, яка своїми масштабами щодо населення і натугою боротьби — була б співмірна до українського підпілля. Але фактом є, що в нас в останні десятиріччя переважало — і ініціативністю й "першістю" — концептування революційних форм боротьби (ОУН, УПА, УГВР, УНК, УНФ), у той час, коли росіяни "виживали" себе більшістю в еволюційних "конфігураціях" (Демократичний рух, легалістична боротьба, Гельсінкська група, яка дала зразок для інших).

Існує між нами різниця поглядів і на саму еволюцію. В російському антирежимному концептуванні еволюція ідентифікується з реформізмом, тобто позитивною еволюцією самого режиму. А в нас еволюція — це передусім еволюція власного національного потенціалу, тобто оте кожоденне обстоювання, поширення і закріплювання народом своїх позицій і здобутків у всіх ділянках життя, яке має прийти на місце "мовчання великого народу", що про нього писав Ю. Литвин. Бо вирішальною для нас є така власна еволюція, без якої не допомогла б нам багато сама еволюція режиму, навіть якби вона була й найдалекосяжнішою. Наші власні сили, наша власна еволюція — є і інструментом натиску на режим, і базою майбутніх революційних процесів.

Коротко: виключна ставка на еволюцію була б для нас однією бічною обмеженням цілоти визвольного процесу, його звуженням і послабленням, бо для національно поневоленого народу конечна і еволюційна і революційна боротьба у їхньому органічному поєднанні.

На потребу: суспільні рухи

Національна політика, а в тому і визвольна політика поневоленого народу, це не лише така чи інша суверенна програма, але й повсякчасне її здійснювання. За всяких умов, самі постулати, сама ідейно-програмова платформа, навіть у їхніх найбільш максималістично-радикальних формулах і революційних деклараціях — ще не є визвольною політикою. У кращому випадку вони залишаються причинком до розвитку політичної думки, а в гіршому — звичайною політичною софістикою і фразеологією. Так мається це діло, поки немає конкретних, коженденних і наочних спроб, засобів і заходів для здійснення накресленої програми, які виходять з реально розробленої стратегії і тактики боротьби. Самого визначення остаточної мети боротьби тут замало, ба навіть замало теоретичної стратегії і тактики, яка відкладає здійснення цієї мети на майбутнє "до відповідних умов і обставин". Потрібна не лише стратегія "майбутнього", але власне сучасного, тобто така, яка має своє застосування вже в теперішніх умовах, навіть якщо вони є найбільш несприятливі. Немає нічого легшого і може й більш опортуністичного, як проголосити такі чи інші максималістичні програмові засновки й одночасно відкласти їх здійснення "на слушну годину" та чекати згорнувши руки, або пробувати заступити конкретну цілеспрямовану діяльність заміником невластивих, половинчастих і навіть шкідливих заходів, які суперечать вимогам існуючої обстановки.

В історії поневолених народів бувають ситуації, коли "ножиці" між визвольною програмою і об'єктивними умовами її здійснити є такі великі, що шанси досягнення національної свободи на даному етапі є мінімальні, а то й жодні. В таких випадках ми привикли говорити про крайню декон'юнктуру. І власне в такій ситуації, як і за всяких інших умов, є дуже важливим, щоб стратегія і тактика боротьби були тим не менше ефективні і цілеспрямовані на здійснення цієї остаточної мети. Коротко: ідеться тут про ряд продуманих повсякчасних заходів, кроків, акцій і речей, які, з одного боку, скріпляли б якоюсь мірою національний потенціал народу, а з другого — неутралізували б та послаблювали удари і заходи ворога в поодиноких ділянках народного життя.

Немає нічого гіршого, як виторрення певної пустки — прірви між програмою та актуальною стратегією і тактикою боротьби. "Ножиці" між ними є ще гірші для народу, ніж "ножиці" між

об'єктивною зовнішньополітичною декон'юнктурою і станом національного потенціалу.

Самозрозуміло, що в той самий час чим більші "ножиці" між визвольною програмою і об'єктивними внутрішніми умовами її здійснити, тим і важче знаходити і виробляти ефективні, відповідні стратегічні і тактичні заходи. Але тим не менше їх треба шукати і стосувати, зокрема в такій ситуації, в якій опинився наш народ під сучасну пору. Є це типічне становище певної декон'юнктури, яка зумовлена не стільки міжнародною ситуацією, як передусім максимальним русифікаційним тиском імперіялістичної Москви. І тому теж ключ до розв'язки того складного положення лежить якраз у самому народі, в суспільстві — індивідуально і колективно.

В існуючій дійсності боротьба нашого народу виявилася в двох головних формах, якщо йдеться про її "методологію": підпільній і гласній, або, як її інакше можна назвати, легалістичній. Ця остання, виходячи з реформістичних позицій, спрямовувалася в своїй основі на коректуру існуючого стану та здобуття нових осягів для нашого національного потенціалу на базі дозволених формально існуючих правових норм. І її здобутки в історичній перспективі поважні. Але одночасно її слабкістю був її обмежений характер, поскільки вона дотепер не виросла у масовий суспільний рух, який захопив би активно широкі маси народу.

Осмислення цього факту є дуже важливим якраз з погляду стратегії і тактики, бо такий стан унаочнив дуже виразно, що, попри програмовий бік справи, на сьогоднішній час центральним питанням є передусім мобілізація народних мас до ширших суспільних рухів. Практично це означає заангажування ширших кіл суспільності в шуканні засобів і методів опору та боротьби в належному прояві їхньої ініціативності і винахідливості та витворенні в них самих і поза ними потрібного психологічного наставлення, готового на конечний ризик, без якого тут не обійтися. Іншими словами, вихідним питанням для народу сьогодні є не самі лише програмові постулати, але спосіб і шлях, як захопити якнайширші маси та двигнути їх на конкретну щоденну громадську працю та боротьбу.

Гласно-легалістична самооборона мала в основному дві форми: організовану і спонтанну. До першої можна зарахувати Українську робітничо-селянську спілку, що її заініціював Левко Лук'яненко ще 1959 року, Комітет на захист Ніни Строкатої-Караванської з 1971 року та Громадську групу сприяння виконанню Гельсінкських угод з 1976 року. До спонтанної, що її радше можна назвати виявом "неорганізованої організованості", чи "безструктурної організованості", слід зарахувати передусім протести в оборону арештованих культурних і громадських діячів у 1960-их і пізніших роках, акції на оборону української мови, школи і культури, протести проти русифікації, як ось протести

групи матерів з Донбасу, конференція в справі культури мови в Києві в березні 1963 року, лист Дніпропетрівської молоді, робітничі протести, демонстрації і страйки, як протест мешканців Вишгорода, Києво-Святошинського району проти "порушень радянської законності керівництвом Кременчукгесбудівництва" в 1969 році, успішний страйк на заводах машинобудування в травні 1973 року в Києві та інші.

Усі ці форми оборони людських і національних прав були виявом певної суспільної динаміки, тобто були рухами суспільними, але вони не завжди мали відповідну комбінацію двох основних елементів, кінечних для кожного ширшого суспільного руху: а) масовість і б) тривалість, чи безперервну консеквентність. Вони були радше випадкові і короткотривалі, або обмежені розміром та засягом чи локалізовані. Навіть масовій конференції в справі культури мови в Києві 1963 року забракло дальшої постійності і консеквентности, тобто продовження її в інших формах і на інших форумах, які так дуже були на потребу. Знову ж інші вияви, які тривалі, як наприклад Гельсінкська група, не були масові. Але тим не менше їх треба розглядати як головну кінетичну силу народу, бо вони займають центральне становище як щодо релятивно невеликих і обмежених форм організованого підпілля, так і щодо ширших пасивних шарів цілого суспільства.

Мало того, під сучасну пору і на найближче майбутнє вони й залишаються першочерговим фактором опору народу і творитимуть головний фронт зудару з ворогом. Це не значить, очевидно, що цей фронт одинокий, бо в сучасній дійсності є місце та потреба і на суспільні рухи, про які тут мова, і на позазаконні форми боротьби. Ідеться лише про те, що в силу обставин і з поглядів стратегічних вони правдоподібно будуть ще й надалі займати найбільш експоновану позицію. І було б недобре, якщо б завдання і функцію суспільних рухів мусіло перебирати на себе таке чи інше підпілля, так само, зрештою, як недоцільним було б, щоб специфічну роль підпілля перебирав на себе той чи інший суспільний рух.

Виміри сучасних суспільних рухів різні, але вони проходять в основному в трьох площинах:

- а) національно-політичній,
- б) духово-культурній,
- в) соціально-економічній.

У першій площині йдеться про збереження і скріплення національно-політичної ідентичности нашого народу та його державности. В обличчі посиленних докраю намагань ворога звести Україну до звичайної адміністративної провінційної одиниці російської імперії, досягти повної русифікації шляхом здійснення концепції "єдиного радянського народу" і збільшення напливу

російського елементу на українській землі — українська суспільність мусить знайти методи, засоби і способи як з цим боротися і як зберегти себе. І з цього погляду на потребу тепер є якраз широкі суспільні рухи, які поставлять собі за завдання збереження і плекання історичних традицій, вивчення непофальшованого нашого минулого, боротьбу за українізацію міст і робітничих центрів та цілих районів (у таких областях, як наприклад Донецька, Луганська, Харківська, Миколаївська та ін.) і які єдині в силі ефективно впоратися з цим завданням всупереч режимовому тискові і теророві.

Як це не парадоксально, але в умовах, коли указом президії ВР УРСР з 20 липня 1978 року перетворюється навіть "Українське об'єднання Ради міністрів УРСР по продажу сільсько-господарської техніки, запасних частин, мінеральних добрив та інших матеріально-технічних засобів, організації ремонту і використання машин у колгоспах і радгоспах — у *союзно-республіканській* [підкреслення наше] Державний комітет УРСР по виробничо-технічному забезпеченні сільського господарства", ("Радянська Україна", 21 липня 1978 р.) то в такій ситуації навіть збереження і скріплення певних формальних елементів і атрибутів т.зв. "державности УРСР" і "української соціалістичної нації" є допоміжним у тому широкому суспільному змагу. Бо, коротко, ідеться про те, щоб, як писали недавно о. Романюк і О. Тихий, "відстояти своє право... відстояти суверенітет..." на всіх відтинках народного життя. А коли неможливо сьогодні досягнути фактичну державність, ба навіть зберегти хоч би її формальну версію, тоді конечним є боротися і вдержати саму ідею суверенітету народу і його державних традицій у народніх масах.

Самозрозуміло, що національно-політичний відтинок боротьби є найважливіший і одночасно найважчий, бо якраз його якнайпильніше "доглядає" ворог, якраз на ньому концентрується в першу чергу вся увага режиму і якраз його він якнайгостріше атакує. Навіть найменші прояви діяльності в цій сфері підпадають часто під якнайбільш суворі і безоглядні удари та репресії режиму. Пригадаймо, що навіть вивчення історії України в приватних учнівських і студентських гуртках було і є об'єктом гострих переслідувань. А тим не менше, без них і інших того роду заходів і засобів не обійтися. Ідеться однак не лише про те, щоб вони були, але передусім про їхнє відповідне поширення і тривалість, при одночасній свідомості, що лише тоді, коли вони приберуть масовий характер і стануть своєрідним суспільним рухом, вони зможуть рахувати на успіх у подвійному сенсі: по лінії самих досягів і по лінії неутралізації репресій і терору режиму. Бо в даному випадку, як і в інших, передумовою успіху і здобутків є відповідна масовість і тривалість стосовних дій і практик. Тільки при досягненні

певної величини, частоти і напруги даний рух перестає бути лиш об'єктом заінтересувань і дослідів КГБ та карних репресій і перетворюється у суспільний рух, супроти якого режим не в стані обмезжитися до самих поліційно-терористичних засобів, але мусить шукати інших політичних розв'язок, а в тому теж іти на концесії. Не забуваймо, що гострі репресії ворога під сучасну пору не є стільки його силою, як радше політичною слабкістю, і при відповідному натиску суспільної динаміки режим таки є змушений іти на поступки.

Те саме стосується духово-культурної ділянки: людська і національна гідність мусять бути збережені, і боротьба за українську культуру і мову в школах, установах, навчальних закладах, організаціях, заводах, на транспорті і скрізь — мусить стати щоденною справою кожної української людини. Не вистачає сьогодні розмовляти рідною мовою в родинному колі і серед друзів, є конечним поширювати її консеквентно і на вулиці, і на роботі, і в державних установах. Ніхто не стоїть з наганом при виску і не грозить натисненням курка за вживання рідної мови, а як показали недавні приклади в Грузії, Азербайджані і Вірменії, теж і в сучасних умовах можна добитися для рідної мови державного становища. До речі, щодо репресій і нагляду режиму, мовно-культурний і духовий відтинки боротьби є таки легші ніж національно-політичний і навіть при "мінімальних" зусиллях можуть дати величезні осяги. Але знову ж: потрібно не лише поодиноких зусиль, але їх масового поширення, тривалости, настирливости та послідовности. Бо в іншому разі, вкінці саме слово "українець" стане об'єктом режимової заборони і репресій. Адже інтегральною частиною російського імперіялізму є і "валуєвщина" минулого століття...

З огляду на репресії режиму, порівняно ще легший є відтинок соціально-економічної боротьби. Домагання справедливої винагороди, протести проти порушення матеріальних прав трудящих і т. п. — мають певну доволі міцну, хоч очевидно тільки формальну, правну базу в самих законах і в ідеологічній "підбудові", а також їх в Україні трактують трохи легше, ніж активність на політичному і культурному відтинках. Коротко: тут більші шанси і менший ризик. І є певні можливості в боротьбі за поправу становища і на заводі, і в крамниці, і в іншій установі.

Ця ділянка важлива теж з іншого погляду, а саме питомої ваги робітництва в сучасному радянському суспільстві і його ролі в майбутньому впоєднанні з інтелігенцією і селянством. Ідеться тут про осмислення тісного пов'язання соціально-економічних інтересів трудящих з національно-політичними. Або інакше: через відповідне спрямування боротьби за соціально-економічні права трудящого до його національного усвідомлення і політичної активізації.

У всякому разі, якраз на цьому відтинку конечні атрибути справжнього суспільного руху — масовість, широта і тривалість — мають величезні шанси не лише у "своїй" вузькій ділянці, але й сприятимуть великою мірою активізації і посиленню ще інших суспільних рухів у національно-політичній і культурно-духовій ділянках.

Суспільний рух гласно-легалістичного порядку мусить бути власне широкою еманациєю цілого суспільства, віддзеркалюючи його динаміку і силу. До вищезгаданих прикладів у Грузії, Азербайджані і Вірменії та успішного страйку в Києві в 1973 році, варто додати як доказ приклад Польщі, де суспільні рухи набрали якраз величезної кінетики, співмірної до стану польського суспільства. Чи то у випадку польської католицької церкви, чи руху селян проти колективізації і за збереження приватної посілоти, чи робітничого й інтелектуального рухів — маємо лише віддзеркалення сили національної динаміки польського народу в цілому. І в цьому поляки можуть бути прикладом не лише для інших сателітних народів, але й для підрадянських.

Суспільні рухи є теж дуже важливими в оперативно-організаційному і стратегічному відношенні в контексті боротьби з ворогом, головню, якщо йдеться про такі форми, як страйки. Як показала польська дійсність 1980 р., навіть обмежений і неповний генеральний страйк спроможний запевнити далекоїдучі концесії з боку режиму та довести до поважних змін у самій режимовій структурі. До речі, слід згадати, що у польському випадку якраз генеральний страйк був центральним стратегічним фактором та інструментом у боротьбі з режимом, подібно, зрештою, як це було під час іранської революції 1979 р. Значення і ролю генерального страйку дуже влучно з'ясував голова Політичної ради "Конфедерації незалежної Польщі" (КПН) Лешек Мочульський ще перед подіями в серпні 1980 р. в своїй концепції "Революції без революції". Подаючи цю концепцію "конструктивної революції" на протигагу до "експлозивної революції", що її може теж навмисно спровокувати режим, він підкреслював, що "конструктивна революція" можлива без неконтрольованої експлозивності, оскільки вона є певним поступовим процесом творення власних, народних, антирежимних структур, таких, як вогнища національно-політичних організацій, льокальних самоврядувань, вільних профспілок і т. ін. Завершенням цього процесу мало б бути перебрання влади цими "суспільними структурами" від режимових властей. А в разі опору останніх і намагань перетворити весь революційний процес на "неконтрольовану суспільну експлозію", щоб як таку її здушити, "дати їй можливість вигоріти", чи "спровокувати радянську інтервенцію", запобігти цьому "через переформування її в загальний

окупаційний страйк". Це він називає "першою засадою протидії" таким намаганням режиму. "Другою засадою — він пише — є прагнення до узагальнення страйку".

На вістку про суспільний вибух у цілій країні треба негайно спонтанно перервати працю і розпочати окупаційний страйк, який повинен захопити не лише промисловість і будівництво, але також торгівлю, служби, бюро й інституції... Швидкість розгортання і масовість страйку мають особливе значення в енергетиці, зв'язку і комунікації. Страйк у цих галузях народного господарства паралізує власті ПРЛ (Польської Республіки Людової). Якщо б загальний страйк охопив більшість працівників у містах і по селах, то влада цілковито втратила б контроль над ситуацією і здатність протидіяти. Навіть якщо в деяких місцевостях і вдасться розбити страйкарів, то це буде неможливо у всій країні... Якщо експлозія захопить усі воевідства, міліція виявиться безпорадною. Кількаденний загальний страйк у цілій країні спаралізує повністю всю систему ПРЛ і змусить власті капітулювати. В умовах загального страйку радянська армія не матиме матеріальної можливості перевести інтервенцію. Росіяни спроможні опанувати країну силою і залити кров'ю масові виступи та вуличні маніфестації, але найчисленніші танки не можуть змусити страйкарів узятися знову до праці. Загальний страйк як форма суспільного виступу не боїться танків. Росіяни можуть провести інтервенцію тільки тоді, якщо протягом 2-3 днів вона принесе вагомий результат. Але в разі загального страйку — збройна інтервенція безрезультатна.

На думку Мочульського, "росіяни могли б провести в найкращому випадку політичну інтервенцію, без ужитку війська: змусити керівництво ПЗПР [Польської З'єднаної Робітничої Партії] поступитися і визначити нове керівництво. Але це не матиме більшого значення в ситуації, коли всю діяльність властей буде спаралізовано загальним страйком".

"Третьою засадою протидії — твердить Мочульський — є самоорганізація", тобто творення "рад опору", власного зв'язку і т. п. А ще він вказував на те, що страйк мусить бути "окупаційним".

Треба консеквентно уникати конфронтації з міліцією і військом. Люди, які перебувають на заводах і в установах, уникають такої конфронтації. Якщо, однак, вийдуть на вулицю і дійде до небезпеки безпосередньої сутички, тоді треба повернутися до місць праці, або ховатися по домівках. Якщо військо й міліція усунуть людей з фабрик, тоді треба переховуватися по домівках і не реагувати на заклики повернутися до праці.¹

Очевидно, що концепція "генерального страйку"

1. Leszek Moczulski. Rewolucja bez Rewolucji, Варшава, (Wydawnictwo Polskie), 1979, ст. 48-49.

Мочульського специфічно достосована до польських обставин і в такому вигляді вона є лише одним із можливих сценаріїв, який можна більше чи менше застосувати також за інших обставин. Можливо, в деяких умовах, треба буде якраз шукати конфронтації з військом з метою мобілізувати його на своєму боці. Але за всяких обставин ясно, що вивершення суспільних рухів у загальному, чи генеральному страйку — є найбільш успішним інструментом боротьби.

Ще кілька слів про організовані підпільні форми боротьби. На їхньому реєстрі маємо такі формації, як "Український національний комітет", "Український національний фронт", "Об'єднана партія визволення України", "Союз української молоді Галичини". Залишаючи тепер на боці історію і програмові засади цих організацій, слід підкреслити в них такі моменти:

а) Усі вони, в більшій чи меншій мірі, нав'язували до старих підпільних форм під час і після Другої світової війни.

б) Роля і питома вага їх у цілому самооборонному русі була другорядна, тобто менша в порівнянні до гласно-легалістичних форм боротьби. Щодо цього ситуація була відмінна від становища зараз після війни аж до 1950 років, коли якраз підпільна боротьба була домінантна в цілому визвольному процесі. В сучасній обстановці можна говорити навіть про певну пропорційну позицію підпільної боротьби в цілому політикумі, пропорційну до її можливостей і завдань під сучасну пору. Такий стан, до речі, є нормальний у мирній обстановці. В умовах теперішнього російського тоталітаризму таке "пропорційне" співвідношення між підпільними і гласними формами боротьби є навіть конечне, принаймні до часу радикального поглиблення режимової кризи, яка зможе довести до витворення революційної ситуації. Зрештою, пригадаймо, що масовий характер підпільної боротьби під час і після Другої світової війни не був результатом мирного часу, але воєнної завірюхи, яка і накинута була така, а не інші форми і розміри цієї боротьби.

в) Судячи по доступних матеріялах, на потребу відомим нам формаціям були певні організаційно-оперативні і технологічні інновації, яких вони не мали. Центральним питанням для них була справа зв'язку: між поодинокими звенами (горизонтально) і між ними та диспозиційним центром (вертикально). Розв'язка цього питання визначала і визначатиме теж у майбутньому їх дієздатність в аспекті безпеки, імунітету проти інфільтрації і провокації та оперативної ефективності.

г) Наявність цих підпільних форм показала, що в сучасній дійсності існує в народі свідомість, що самі гласно-легалістичні форми боротьби є невиспачальні. Підпільна організація є

інтегральною частиною цілого визвольного процесу теж і в мирних часах, хоч з обмеженою і окремою функцією. З другого боку, немає сумніву, що тенденція до зросту підпільних форм боротьби буде зростати теж у міру того, коли ворог буде обмежувати можливості гласної боротьби і дослівно буде заганяти "весь народ" у підпілля.

г) У протигагу до 1930-их і пізніших років, сучасні підпільні формації не протиставили себе гласно-легалістичній боротьбі, навпаки, радше її доповняли. Це є приклад, який повинен застосовуватися теж у майбутньому за всяких умов. Більше, ніж будь-коли дотепер, ці дві форми боротьби мусять одна одну доповняти, а не перешкоджати, бо не роздрібнення, але максимальне зосередження всіх активних сил народу є конечне для ефективності і успіху обох.

Є ще один важливий момент, який треба мати на увазі в оцінці самого правозахисного руху. Крім національних, він має також певні етично-правові, моральні та ідейні елементи широкого, універсалістичного порядку, які концентруються в загальному понятті людських прав. Ці універсалістичні елементи зовсім не виключають національних вимірів руху, бо людські права включають також і національні права. А водночас це оддає нашому рухові вимірів програмового і практично-організаційного характеру, які вводять його в глобальний рух на оборону людських прав. Разом з посилюваними національними визвольними рухами він входить тим самим у певні сфери міжнародної політики та збільшує можливості моральної і політичної підтримки ззовні, а також мобілізує певні іншонаціональні дисидентські елементи на наших землях — єврейські, російські тощо, власне в українських формаціях. І при тому правозахисний рух сприяє дальшому кристалізуванню і виструнченню наших чисто політичних формацій, таких, як, напр. "Український національно-визвольний рух" (УНВР), чи "Український патріотичний рух" (УПР). І це не випадково, що саме в таких виявах національної політичної самооборони часто бачимо тих самих людей, що й у Гельсінкській групі або інших правозахисних колах.

Чому нервуються Солженіцин і Краснов?

У квітні 1980 р. в двох серйозних західніх журналах з'явилися дві статті на ту саму російську тему двох російських авторів: Олександра Солженіцина і Владіслава Краснова.¹ Обидві статті обговорюють центральне питання російського політикуму, а саме коріння і суть російського імперіялістичного комплексу та його міжнародні імплікації, і дуже яскраво виказують, як важко чи й просто неможливо багатьом росіянам, а передусім обом авторам, побачити і визнати, що джерело російського імперіялізму з його непогамованою експансивністю, жорстокістю, глобальністю і підступністю лежить у самих росіянах, а не деінде.

Але почнім з авторів. Перший з них настільки відомий, що про нього пояснення не потрібні. Другий — вимагає бодай короткого впроводу. Владіслав Краснов — російський історик і радіожурналіст, якого не викинули закордон, як Солженіцина, але він сам вибрав свободу (здефектував) в 1962 р., буди в Швеції. Перед тим він був редактором чужомовних зарубіжних передач Московського радіо. У Швеції він викладав якийсь час у Люндському університеті, а в США він здобув докторат у Вашингтонському університеті в Сіятлі. Тепер він директор російської програми при монтерейському Інституті міжнародних студій і має пов'язання з Інститутом Гувера в Станфордї (Каліфорнія). Дописував і дописує до НТСівських журналів "Грани" і "Посев", а також до "Континент-у" В. Максимова. Написав книжку "Солженіцин і Достоевський: студія поліфонічного роману", що її видав 1980 р. англійською мовою "University of Georgia Press".

Можливо, це було випадково, що перша книжка Краснова в США була якраз про Солженіцина й Достоевського. Але ідейне і

1. Alexandr Solzhenitsyn. Misconceptions about Russia Are a Threat to America. — "Foreign Affairs", весна 1980, ст. 797-834; Wladislaw G. Krasnow. Anti-Soviet or Anti-Russian?, — "Encounter", квітень 1980, ст. 67-72.

концепційне пов'язання цих трьох людей — не лише "поліфонічне", але й політичне — не випадкове, дуже вимовне і символічне: Достоевський, у свій час переслідуваний царським урядом, опісля "переорієнтований"; людина, яка, зглибивши російську ментальність, передбачила майбутню КГБівщину в своїй "шигальовщині" і одночасно була речником експансивного імперіального консерватизму і політичного обскурантизму, що мріяла про те "коли ж нарешті Царгород буде російським"; Солженіцин — автор "ГУЛагів" і водночас речник нової російської імперіальної автократії та оборонець російської "нової правоти"; і обох об'єднує — Краснов.

Але вернімося до самої теми статей. Солженіцин поставив певні ствердження, які недвозначно показують про що йому йдеться. В притаманному йому менторсько-категоричному стилі він пише, що однією з найсерйозніших і найнебезпечніших помилок Заходу в наш час є поширене у советологічних і політичних колах "припущення, що існує нерозривний зв'язок між універсальною хворобою комунізму і країною, в якій він уперше захопив владу — Росією" (ст. 797). Він настирливо заперечує будь-яке пов'язання російського комунізму з Росією, російським політичним думанням, російськими традиціями і визначає його, як виключно чужорідне російському народові явище, накинута і прищеплена ззовні марксистською, комуністичною ідеологією. Слушно називаючи комунізм "політичним раком", він твердить, що "Росія — супроти Радянського Союзу [як комуністичного витвору — А. К.] є те саме, що людина супроти хвороби, яка її спіткала" (ст. 797). Іншими словами, сучасний російський чи радянський імперіалізм не тільки не є російським, але він є росіянам і чужим і антиросійським.

Таке трактування цих справ є не лише однобічно-викривленим, упрощено-механічним, ненауковим, але, передусім, неправдивим, штучним і політично небезпечним. А вже зовсім дивовижно звучить, коли Солженіцин впадає в своєрідну політичну хлестаковщину в стилі таких стверджень, як те, що "протягом усього радянського періоду головний тягар економічного поневолення несла РРФСР..." або що "світ дійшов сьогодні до такого пункту, де без відродження здорової, національно свідомої Росії [в сенсі імперіалістично-шовіністичної "нової правоти" — А. К.], Америка сама себе не збереже, бо все буде знищене в кривавому конфлікті" (ст. 813, 821).

Що Солженіцин не лише великий письменник, але й месіянстично-апокаліптичний проповідник російського автократизму і реставрованого православ'я, — про те всі знають. Справа однак не в ньому одному, але в цілому сучасному тренді великої частини російського політикуму — і тут і в СРСР — лаят-

мотивом якого є, поперше, що комунізм і радянський устрій накинено силоміць безпомічному російському народові, а його провідним колам зацплено чужі марксистські ракові клітини, які розідають його благородне, з природи здорове тіло по сьогодні; подруге, що це доконано чужими руками (в самого Леніна, згідно з Солженіцином лише чверть російської крові, не говорячи вже нічого про всяких троцьких, бухаріних, зінов'євих, парвусів, аксельрадів і т. д.), а тому російський політикум і російські традиції тут ні при чому і росіяни ані трохи не несуть відповідальности за радянський режим.

Солженіцинові неприйнятне твердження Бердяєва, напр., про Леніна, що "він був типово російська людина", що "в нього прикмети російського інтелігента-сектанта збігалися з прикметами російських людей, які собирали і будували російську державу. Він поєднував у собі прикмети Чернишевського, Нечаєва, Ткачова, Желябова з прикметами великих московських князів, Петра Великого і російських державних діячів деспотичного типу... І він зупинив хаотичний розпад Росії, тиранічним шляхом. В цьому є в нього схожість з Петром";

сам інтернаціоналізм російської комуністичної революції — чисто російський, національний і я схильний думати, що навіть активна участь євреїв у російському комунізмі дуже характеристична для Росії і для російського народу. Єврейський месіанізм — рідний російському месіанізмові.²

За Солженіцином ті, що думають інакше, ніж він, і замість обвинувачувати марксистські віруси роблять хай і лише співвідповідальним пошкодований російський організм, роблять помилку, за яку їм і всьому світові доведеться розплатитися своїми народами.

Що турбує ці кола зокрема і що болить самому Солженіцинові, це те, що

в останні роки в американській науці помітно розпаношився найспрошеніший і одновимірний напрям, який пояснює унікальні події ХХ ст., насамперед у Росії, а потім і в інших країнах, не як щось притаманне комунізмові, не як явище нове у людській історії, але як щось таке, що нібито виводиться з споконвічних, спадкових російських національних прикмет, які постали в далеких сторіччях. Це ніщо інше, як расистський погляд (ст. 800).

На головного речника оцього "спрошеного і одновимірного підходу" в американській советології Солженіцин ставить Річарда Пайпса, з його "Росією під старим режимом" (Russia under the Old Regime; 1971), якій він дає таку оцінку: "Ця книжка допускає

2. Николай Бердяев. Истоки и смысл русского коммунизма. Париж (YMCA-Press), 1955, ст. 94, 95.

лише один можливий висновок: російська нація є антилюдською в своїй суті, вона була ні до чого протягом тисячі років своєї історії і якщо йдеться про її майбутність, то це не менш безнадійна справа" (ст. 802).

Зокрема гостро Солженіцин розправляє з авторами з "третьої еміграції" (Шрагін, Чалідзе, Сінявський та інші), з-поміж яких він особливо вирізняє Олександра Янова і які, мовляв, особливо нагрішили і грішать тим, що шукають і виводять коріння радянської дійсності з російських тоталітарних і радикальних традицій минулого, а не з марксизму. Ба більше, ці автори, аналізуючи сучасну антирежимну національну російську свідомість, бачать у ній виразні тенденції продовжувати, щоправда, в інших, змодифікованих формах, оці старі традиційні елементи російського автократичного, антидемократичного, імперіально-шовіністичного, екстремного думання.

На думку Солженіцина в усіх цих авторів "суть [...] статей та сама: поважна небезпека, яку становить для Заходу відродження російської національної свідомості; безсоромне замазування різниць між російським православ'ям і антисемітизмом [...]. Вкінці ця дивовижна теорія, за якою сили національної і релігійної свідомості, які нарастають, і прогнилі цинічні комуністичні лідери — мають лише єдину мрію — зіллється в свого роду «нову праву»" (ст. 809). Янова, що його Солженіцин взяв собі на головний приціл, він обвинувачує окремо, що той "накидає російській національній свідомості дві взаємовиключні тенденції: месіанізм (цю дивоглядну вигадку) і ізоляціонізм, що його він чомусь вважає загрозливим для решти світу".

Найбільше дошкуляє Солженіцинові якраз твердження про те, що ті самі шовіністично-націоналістичні, релігійні і політичні, автократичні і імперіальні тенденції існують паралельно і в деяких керованих, режимових колах і серед російських правих дисидентів, що є загроза схрещення і сполучення цих двох покищо протилежних політичних напрямів — режимового і антирежимового — в одне річище "національної правої" з її виразним автократизмом, православ'ям, антизахідництвом. Таку можливість він не лише виключає, але й думку про неї заздальгідь засуджує. Він пише:

Російська національна свідомість сьогодні придушена і при-
нижена до незвичайної міри всім тим, що вона витримала і далі
витримує. Це свідомість людини, що її довга хвороба довела до межі
смерти і що може мріяти лише про відпочинок і одужання [...]. І цю
тугу глибу Росії за можливістю підвестися і жити як люди, а не як
тварини, повернути певну частину своєї релігійної і національної сві-
домості, що її меткі й галасливі інформатори Заходу називають
"російським шовінізмом" і найбільшою загрозою для сучасної люд-
ськості, загрозою, куди більшою, ніж відгодований смок комунізму

[...], звичайну любов до власної батьківщини, вроджене почуття патріотизму заплямовують як "російський націоналізм..." (ст. 813, 814).

Для Солженіцина немов би не існують шиманови, шевцови і сьомонові, ні дисидентські "почвенники", зрештою він сам не здає собі справи з того, що в своєму "Письмо вождям Советского Союза" він теж нічого більше не вимагав, як заміни ідеології марксизму-ленінізму православ'ям...

Самозрозуміло, що виправдовуючи і ідеалізуючи "нову правду", він не меншою мірою ідеалізує російську минувшину і традиції, вибілюючи й сам царський режим. Так він, відповідаючи Робертові Такерові, іншому його "улюбленцеві" в советологічному американському світі, на його статтю,³ пише, що в царській Росії

не було концтаборів, сама їх концепція була невідомою. Довго-строкових тюрем було дуже мало, і тому політичних в'язнів — з винятком терористичних екстремістів, — але включно з більшовиками — висипали на заслання, де їх добре годували і ними піклувалися коштом держави, де ніхто не примушував їх до праці і звідкіля, хто лише хотів, міг утекти закордон, без труднощів. А навіть, якщо взяти число неpolітичних в'язнів на примусових роботах у ті часи, то побачимо, що вони становили менше, ніж одну десятитисячну населення ГУЛагу. Всі кримінальні спідства ведено на основі твердих законів, усі суди були гласні і обвинувачені мали своїх правних оборонців. Загальне число працівників таємної поліції в усій країні було меншим, ніж число в розпорядженні теперішнього КГБ самої Рязанської області; відділи таємної поліції існували лише в трьох головних містах, і навіть там нагляд був слабкий, і кожний, хто покидав межі міста, позбувався нагляду. В армії не було ніякої таємної розвідки чи нагляду (це дуже полегшило Лютневу революцію), бо Микола II уважав будь-яку діяльність цього роду образою для армії. До цього можемо додати відсутність спеціальних прикордонних військ і укріплених кордонів, і повну свободу емігрувати (ст. 804).

Прочитавши це, можна справді дивуватися, чому взагалі хтось боровся проти царського режиму?! Він же ж був такий поступовий, правовий, лагідний, гуманний і т. д. і т. п.! А може з тим режимом було так, як з смертною карою Миколи I в "Хаджі Муратові" Л. Толстого? Толстой, як відомо, описує, як Микола I, діставши в руки рапорт про польського студента, який напав і легко зранив свого професора, написав (з помилками) на рапорті: "Він заслуговує на смерть, але Богу дякувати, ми не маємо смертної кари і не нам її впроваджувати. Проженіть його через шпалери тисячі чоловік з шпіцрутами дванадцять разів — Микола". Толстой далі

3. Robert C. Tucker. Stalin, the Last Bolshevik, — "The New York Times", 21 грудня 1979.

пише, що цар, очевидно, знав, що 12 тисяч шпіцрут означали певну смерть з тортурами (вистачало 5 тисяч шпіцрут, щоб забити й найсильнішого чоловіка). Толстой коментує: "Але йому [цареві] було приємно, що він не був жорстоким і приємно було теж подумати, що ми вже скасували смертну кару в Росії".

Але даймо Миколі I спокій, бо він і для багатьох російських істориків таки не був найліберальніший... Натомість, як відомо, період панування Миколи II, точніше самий кінець 19 ст. і початок 20-ого (1894-1917) всі апологети царської Росії, а серед них і Солженіцин, вважають за найліберальніший, поступовий, сповнений світлих надій у всіх ділянках державного і народного життя.

Як же на ділі виглядав цей "золотий період" в історії Росії? Щоб ніхто не закинув нам суб'єктивізму, зачитуємо безстороннього, нейтрального історика Квіглі, який так характеризує добу Миколи II:

Майже цілий десяток років Микола пробував пов'язати безоглядні цивільні репресії, економічний поступ і імперіалістичну зовнішню політику на Балканах і Далекому Сході з побожною проповіддю миру в світовому масштабі і універсального роззброєння назовні, і з внутрішніми спробами відвернути увагу [народу] за допомогою засобів типу антисемітських масових убивств (погромів), фальшування терористичних документів і вдавання замахів на життя високих державних діячів, включаючи його самого [...]. Коли Вітте пробував започаткувати своєрідний конституційний порядок через [...] земства, його скинено в наслідок інтриг, що їх вів Вячеслав Плеве, міністер внутрішніх справ і прихильник терору. Цивільний голова Православної церкви Костянтин Победоносцев (1827-1907) переслідував усі інші релігії, потураючи в цей самий час повному занепадові Православної церкви в безграмотності і корупції. Більшість римо-католицьких монастирів у Польщі були сконфісковані, а священникам заборонено залишати свої села. У Фінляндії заборонено будову лютеранських церков, а лютеранські школи перебрав московський уряд. Переслідувано євреїв, їхнє поселення обмежено до певних провінцій (черта оседлости), заборонено їм більшість господарських занять, накладено високі податки (навіть за їхні релігійні відправи), кількість єврейських учнів у школах обмежено до 10% (навіть у селах, які майже повністю були єврейські і втримувалися коштом єврейських податків). Сотні євреїв забито і тисячі їхніх будинків зруйновано в систематичних триденних погромах, толерованих, а часом інспірованих і піддержуваних поліцією. Подружжя римо-католицьких уніятів уневажнювано і їхніх дітей трактовано як нешлюбних. Мусулман в Азії і всюди інде теж переслідувано. Всі зусилля були спрямовані на русифікацію неросійських національних груп, головне на західніх кордонах. Фінам, балтицьким німцям і полякам заборонено вживати їхньої мови в публічному житті, і вони мусили вживати російської мови навіть у приватних школах, включно з початковими. Знищено адміністративну автономію на цих тери-

торіях, навіть у Фінляндії, де її врочисто приобіцяно; і всюди панувала російська поліція, російська освіта і російська армія. [...] Проти самих росіян стосовано шпигунство такого обсягу, що важко повірити; вживано контррозвідчих засобів, цензури, провокації, ув'язнення без суду і голої брутальності. [...] В одному році (1906) уряд заслал 35 тис. осіб без суду і вбив понад 600 на основі нового указу, який карав смертю такі звичайні злочини, як пограбування чи фізична образа урядовців. Протягом трьох років (1906-1908) [...] знищено 2.328 заарештованих.⁴

Проповідуючи мир і роззброєння, в той самий час Микола віртуозно розграв диверсійні акції на Балканах та й не лише там. Як пише Верджінія Ковлс, "Микола хотів бути сильним, і він мріяв про славу так само, як і його прадід Микола I-ий. «Я сказав Вітте, — писав генерал Куропаткін, військовий міністер, — що цар має грандіозні плани в голові: захопити для Росії Манджурію і анексувати Корею. Він мріє про захоплення Тибету. Він хоче мати Іран і хоче захопити не тільки Босфор, але й Дарданелли»".⁵

Коротко: експансивна політика, великомаштабна політична диверсія, дипломатична дволичність і забріханість — це не винахід лише лєніних, сталіних і брєжнєвих.

Важко теж припустити, щоб Солженіцинові не було нічого відомо про долю українців і інших "нацменів" в передреволюційній імперії. От хоча б про оцей "концентрат" російської царської геноцидальної політики, зафіксований у відомому вислові Валуєва про те, що "Никакого украинского языка [а отже і України] не было, нет и быть не может".

Ніхто не збирається заперечувати, що царський режим кінця 19 і початку 20 ст. був легший, ніж радянський, зокрема сталінський чи неосталінський і було б помилковим ототожнювати один з одним. Зрештою, були теж відмінності між поодинокими царськими режимами, як і поодинокими радянськими періодами. Але є в них спільні прикмети і риси, спільні традиційні елементи, які впливають з такої, а не іншої політичної ментальності російського народу, і вони тягнуться червоною ниткою крізь усю історію даного народу, дарма що історія ніколи точно не повторюється і історичних подій, періодів і цілих ер не можна механічно зіставляти і порівнювати. Треба враховувати кожночасні соціально-економічні, геополітичні і інші фактори, щоб у розвитку державного будівництва народу знайти "константні

4. Carroll Quigley. Tragedy and Hope. A History of the World in Our Time. Нью-Йорк — Лондон (The Macmillan Company, Collier — Macmillan Limited), 1974, ст. 98-99.

5. Virginia Cowles. The Russian Dagger, Cold War in the Days of the Tsars. Нью-Йорк — Іванстон (Harper & Row), 1969, ст. 220.

ляйтмотиви”, які впливають в історичному процесі з особливої національної і державної філософії життя, відповідно формуються і здійснюються. А їх знаходимо й бачимо лише тоді, якщо робимо не механічні, але перспективні порівняння.

В Солженіцина є своєрідна історична “логіка”, якщо йдеться про російське державне будівництво. Тільки те, що росіяни створили самі і згідно зі своєю політичною ментальністю — є позитивним. А все, що негативне, — творили не вони, а чужинці, і на базі чужої росіянам ідеології. Ця типowo “почвенническая” настанова йде до такої крайності, що для нього царський режим мусить бути позитивним, хоч він таким не був і хоч трудилися над ним не самі тільки росіяни...

Не сумніваємося, що Солженіцин переконаний, що “європеїзація” Петра I в своїй концепції була не менше “західня”, як і марксистська ідеологія. Але чи можна через це твердити, що Петрів період не є інтегральною частиною історії Росії і що його треба викреслити з аналіз російського народу?

Взагалі в Солженіцина не зовсім у порядку з знанням історії, не кажучи вже про її інтерпретацію, ба й навіть мірило вартостей. Він, напр., обожноє деспота Миколу I-ого, який відзначив свій вступ на царський трон повішенням 5 декабристів, тодішніх дисидентів, а 121 інших декабристів вислав на каторгу і заслання, аж щойно після його смерті більшість з них звільнено. Отож, “повна катушка” — 25 і більше років — це теж не винахід сталінського терору. Різниця лише в “якості” і досконалості терору, бо коли за царів часом “не вмiли в Росії й добре вішати за правилами”, то в радянській дійсності в цьому ремеслі досягли не лише великомаштабности, але й дійсної професійности і “віртуозности”.

Повертаючися до Петра I: він таки напевно не читав Маркса, але як дуже перегукується його доба із сталінською! Т. Самуелі пише, що

ціна, яку російський народ заплатив за свій перший досвід з модернізацією, була приголомшлива. Росіяни були здештовані в однаковій мірі війною, примусовою працею, голодом, бунтами й карами, а також масовим ісходом в поблизькі дикі терени. Побудова Санкт-Петербургу, отого Петрового “раю”, його “північної Пальміри”, завершена в рекордовому часі на порожніх багнах при гирлі Неви, коштувала особливо дорого у людських жертвах, і не випадково кажуть, що нова столиця була побудована на кістках російських [передусім українських! — А. К.] невільників. Ці жертви Петра Великого найкраще відображені в цифрах. При кінці 17 ст. Росія назагал вже була піднеслася після втрат “Смутного часу” і коло 1678 р. її населення осягнуло 16 млн. В найближчих 20 роках воно зросло ще більше. Але при кінці панування Петра Великого в 1724 р. воно впало

до 13 млн. тобто на коло 25%! Навіть утрати Росії в Другій світовій війні бліднуть в обличчі цих даних.⁶

Якщо йдеться про грандіозні будови: важко собі уявити, щоб побудови Біломорського і інших каналів, що їх так широко описав сам Солженіцин в "Архіпелагу ГУЛагу", Сталін підхопив у Маркса чи Енгельса. Чи радше не послужила йому зразком і прикладом Петрова "постройка" Санкт-Петербургу? Також не в Маркса Сталін учився практичної індустріялізації, а таки радше в Петра I-ого, який, індустріялізуючи Урал, не лише вживав примусової робочої сили — в'язнів, кріпаків і т. д., а навіть прикріплював за тодішніми "стройками" цілі села як невідьників.

Але йдімо ще далі. Іван Грозний також не читав класиків марксизму, і йому навіть не можна закинути впливу Заходу такою мірою, як Петрові з його "європеїзацією". Та й не багато він знайшов би в Маркса і Енгельса про організацію і методи дії політичної поліції та про політичний терор як систему правління. А тим не менше, як пише Самуелі,

головним інструментом терористичної політики царя Івана Грозного були опрічники, перша політична поліція в історії Росії. Ця інституція, яка складалася з 6 тис. підібраних горлорізів, була встановлена, щоб викорінювати навіть найменші зерна нельояльності, з спеціальним завданням фізично знищити старі боярські родини. При виконанні їхніх завдань вони не виказували ні м'якосердності та делікатності, ані браку ентузіазму; вони так успішно впорались із цим завданням, що після кількох років їхньої інтенсивної діяльності цар міг собі дозволити на те, щоб більшість визначних опрічників послати на заслужену ними повну мук смерть. Опрічнина залишила за собою незабутнє ім'я і одну з найтриваліших російських традицій.⁷

Раз родовід КГБ веде до опріччини, то й немає чого дивуватися, що приречення "більшості визначних опрічників" Іваном Грозним на смерть після того, як вони виконали своє завдання, так дуже нагадує ліквідацію Єжова і К⁰ Берією після виконання подібних Сталінових завдань...

Нам кажуть, що "європеїзація" Петра, "модернізація" Івана Грозного — це виняткові періоди царського режиму і лише тому їх можна "зіставляти" з "індустріялізацією" і "модернізацією" Сталіна. Але чи справді так? Адже це були головні, вирішальні періоди російської історії, які саме й визначили її дальший курс на наступні десятки і сотні років, попри всі поміж ними "відлиги", "лібералізації" тощо. Їхній слід залишався і на інших отих "про-

6. Tibor Szamueli. The Russian Tradition. Лондон (Secker & Warburg), 1974, ст. 104.

7. Там таки, ст. 33-34.

міжних" періодах російської історії, включно з найліберальнішими.

Звернімось, наприклад, до правовости царського режиму, що її так ідеалістично представляє Солженіцин і, щоб не розводитись, пригадаймо, що писав про неї Пайпс, який виразно стверджує, що "порівняння трьох карних кодексів — 1845, 1927 і 1960 років — накреслює повчальну картину незмінності поліційної психології в Росії, незалежно від природи режиму".⁸

На потвердження цього наводимо тексти з цих кодексів:

Уложение з 1845 року, § 274: "Виявлені у виготовленні і поширенні писаних або друківаних творів і зображень з метою викликати неповагу до Верховної влади, чи до особистих прикмет Государя, чи до його правління державою, караються як зневажлики величності: позбавленням всіх прав і висилкою на каторжні роботи в кріпостях на час від 10 до 12 років... Співучасники у виготовленні або в злонаміреному поширенні таких творів чи зображень підлягають такому самому покаранню. Винуваті у виготовленні творів і зображень того роду, але не виявлені в злонаміреному їх поширенні, судяться за них, як за злочинний намір: до ув'язнення в кріпостях на час від 2 до 4 років... За виготовлення і поширення писаних чи друківаних творів і за виголошення публічних промов, в яких хоч і без прямого і явного заклик до виступу проти Верховної влади, є намагання оспорювати або піддавати під сумнів недоторканність її прав або зухвало осуджувати встановлений законами вид правління чи порядок наслідства Престолу — винуваті в цьому підлягають: позбавленню всіх прав і висилці на каторжну роботу на заводах на час від 4 до 6 років".⁹

Карний кодекс РРФСР з 1926 року, статті 58¹ і 58¹⁰: "Контрреволюційною визнається всяку дію, спрямовану на скинення, підрив чи послаблення (влади)... основних економічних, політичних і національних (заходів радянської держави)... Пропаганда і агітація, які включають заклик до скинення, підриву чи послаблення Радянської влади, ... а також поширення чи виготовлення або зберігання літератури того ж змісту, ведуть за собою позбавлення свободи з суворою ізоляцією на строк не менше 6 місяців"...¹⁰

Карний кодекс РРФСР з 1960 року, стаття 70: "Агітація чи пропаганда, ведена з метою підриву чи послаблення Радянської влади, або доконання окремих особливо небезпечних державних злочинів, поширення з тією ж метою наклепницьких вигадок, які зневажають радянський державний і суспільний лад, а також поши-

8. Ричард Пайпс. На пути к полицейскому государству. "Самосознание; сборник статей". Нью-Йорк ("Хроника"), 1976, ст. 172.

9. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. СПб, 1845, ст. 65-66, 69.

10. Собрание Кодексов РСФСР⁴. Москва, 1927, ст. 665, 668.

рення чи виготовлення з такою ж метою літератури такого змісту — караються позбавленням свободи на строк від 6 місяців до 7 років із засланням на строк від 2 до 5 років”.¹¹

Варто згадати хоч кількома словами і ту "охранку", що її Солженіцин виставив мало не сестрами-жалібницями, на подоби лондонських поліцаїв-боббі. Користаємося з характеристики Сергія Мягкова, капітана КГБ, дефектора з лютого 1974 р., який, пишучи про Чека і КГБ, стверджує, що радянські органи безпеки від самого початку "в організації своєї діяльності користали з багатьох метод царської охранки (таємної політичної поліції) [...]". Але не лише Чека користала з цих метод, вони тривають по сьогоднішній день, і КГБ вживає їх дуже широко".¹² Описуючи своє навчання в школі КГБ ч. 311 в Новосибірську, куди його скерували в грудні 1967 року, Мягков пише:

У школі ми мусіли досліджувати архіви охранки (копії, очевидно). Я пригадую, що ми були здивовані подібністю між царською і КГБівською системами в ділянці праці з агентами. Навіть писані звіти інформаторів охранки мало чим різнилися від звідомпень наших агентів. Що більше: управління Державної безпеки СРСР прийняли ще багато інших речей із царського досвіду, і тому можна сказати, що історія радянських управлінь [безпеки] не починається аж ніяк від 1917 року, але від часів опрічнини за панування Івана Грозного. КГБ дотримується багатьох старих традицій — жорстокости і безоглядности опрічнини, хитрощів і трюків царської охранки, безощадности і безоглядности більшовизму до своїх ворогів.¹³

Від деякого часу в колах російської еміграції часто згадується геноцид Поля Пота в Камбоджії як "коронний" аргумент, щоб довести, що сама марксистська ідеологія є спричинником лихоліття. Мовляв, от навіть лагідні з природи, миролюбні і шляхетні камбоджійці, звихнені і зіндоктриновані марксизмом, завели в себе геноцидальну практику, не гіршу від сталінської. Комуністична ідеологія перетворила їх на звірячих фанатичних неподоб, визутих не лише з усякої моралі й етики, але взагалі будь-яких почувань. — Годі заперечувати, що в марксизмі є елементи, які сприяють доктринерському тоталітаризмові з усіма його наслідками. Але справа, передусім, у тому як дана ідеологія, політична програма чи філософія сприймається і як здійснюється. І тут важить ментальність даного народу. Тому такі є різниця

11. Уголовное законодательство Союза ССР и Союзных Республик, т. 1. Москва, 1963, ст. 108.

12. S. Myagkov. Inside the KGB, An Expose by an Officer of the Third Directorate. Пічмонд (Foreign Affairs Publishing Co.), 1976, ст. 46, 47.

13. Там таки, ст. 47.

між різними комуністичними системами, подібно, як була різниця, напр., між італійським фашизмом і німецьким нацизмом. Проте в випадку Камбоджії справа таки не в ідеології марксизму. Джерел геноцидальної практики Поля Пота не знайдемо в самій доктрині марксизму, в його теоретичних засновках і твердженнях, вони передусім містяться в практиці Сталіна і його соратників, які голодом і терором будували "соціалістичне суспільство"; це їхні інструктори вчили пізніше своїх камбоджійських агентів, як це робити в себе вдома. Не в "Капіталах" і "Анти-Дюрінгах" вчилися комісари Поля Пота, як будувати комунізм у Камбоджії, робили вони це на прикладах і зразках сталінської "класової боротьби", яка так перегукується з практикою і Івана Грозного і Петра I... Пояснювати ці справи інакше — значить спрощувати цю проблему і замазувати її опортуністичними міркуваннями, шкідливими кінець-кінцем, насамперед, для самих росіян. Виявляється в цьому брак громадської відваги пізнати правду, збагнути суть і причини свого і чужого лиха та глянути цій правді ввічі. Немає нічого легшого, як складати вину на когось іншого чи щось інше... І треба лише дивуватися, якщо з такою настановою і поведінкою доводиться зустрічатися в випадку великих письменників, які самі проголошують іншим гасло "жити не брехнею"...

Між іншим, в ім'я правди треба згадати, що і Маркс і Енгельс якраз однією з найбільших вад якобінського періоду у Французькій революції вважали надмір терору. Це зокрема гостро підкреслив Енгельс у своєму листі до Маркса з 4 вересня 1870 р.:

Терор — це переважно зайві жорстокості, доконувані переляканими людьми, які хочуть ними самі себе заспокоїти. Я переконаний, що вина за терор в 1793 р. лежить майже виключно на надто знервованому буржуа, що вдає з себе патріота, на переляканому до безтями (*hohenscheissendem*) дрібно-міщанинові і на шумовинні, яке знає, як нажитися на терорі.¹⁴

Твердження й висновки іншого автора, згаданого на початку, — Краснова — йдуть по тій самій лінії, що й Солженіцина. Він закидає Пайпсові зокрема, що той зараз після його засуду підступної ментальності росіян, говорить далі, що марксизм-ленінізм мав лише малий вплив на радянську поведінку і що, напр., марксистське поняття "класової боротьби" тільки скріплює "нахили, що існують [...] у росіян" (ст. 68). На його думку, хоч "не можна ігнорувати «постійної традиції російської експансії», вона рішуче в тіні ідеологічного гону радянських лідерів, які хочуть виконати марксистську обіцянку світового комунізму" (ст. 69).

Власне, в тому й справа, як розуміють цю обіцянку "світового

14. K. Marx, F. Engels. Werke, т. 33. Берлін (Dietz Verlag), 1966, ст. 53.

комунізму” радянські лідери, який вони вкладають зміст у неї і як вони її здійснюють у своїй щоденній практиці. Відповідь Пайпса Краснову в "Енкавтер-і" великою мірою з'ясовує цю справу, і дещо з неї треба зацитувати. Пайпс пише:

В той час, коли я шукав коренів [російської політики — А. К.] головне в російському історичному досвіді, він [Краснов — А. К.] бачить їх *виключно* у впливі марксистської ідеології на Росію. [...] Алеж це неможливо, щоб той самий народ, розташований на тій самій території, обробляючи ту саму землю, говорячи тією самою мовою і успадковуючи ту саму тисячолітню історію — навіть при найбільшій нашій уяві — міг розвинути дві виразно відмінні політичні системи, які не мали б спільних прикмет.¹⁵

І тому: "Думка про те, що понадстомільйонову націю з тисячолітньою записаною історією за нею можна цілковито переробити і примусити десятиріччя за десятиріччям поводитися жадливо відмінним способом під впливом «злих ідей», є для мене щонайменше фантастичною" (ст. 73).

Далі Пайпс пише:

Це правда, що марксизм включає бацили тоталітаризму (хоч він включає теж і ліберальні елементи, що про них Краснов чомусь благословенно не знає). Але тоді, як це так сталося, що ця доктрина, народжена в Західній Європі, ні разу не привела там, у своїй батьківщині, до тоталітаризму? Чому "Комуністичний маніфест" не витворив комуністичної тиранії в Німеччині, в країні, що її мовою він був писаний? Як пояснити цілковито нереволюційний вплив "Капіталу" в Англії, де він був задуманий, написаний і опублікований? Чому це якраз Росія, з-поміж усіх інших місць, країна, яка серед великих потуг 19 ст. була найменш "капіталістичною" і до якої найменше можна було застосувати теорії Маркса, піддалася цій революційній евангелії? Моєю відповіддю на ці питання є, що ідеї самі ще не породжують великих політичних і соціальних змін, але в найліпшому разі до них заохочують, тобто що вони приносять наслідки там, де для цього є догідний клімат і земля (ст. 74).

Пайпс намагається зрозуміти Краснова і йому подібних та шкодує їх:

Я співчуваю панові Краснову в його скруті: дуже важко для когось, хто глибоко любить свою батьківщину, бути свідком її жадливої поведінки, і природно шукати виходу з цієї емоційної скруті в псевдовиясненнях. Але не є прислугою для Росії винуватити за всі її страждання, що їх вона сама пережила і накинула іншим від 1917 р., козла відпущення — німецького письменника, який уже давно не живе. Можна собі уявити, як був би сміявся весь світ,

15. Richard Pipes. A Reply, — "Encounter", квітень 1980, ст. 73.

якби німецькі антинацисти спробували "пояснити" жахіття нацизму виключно нищівним впливом Гобіно і Юстона-Стюарта Чемберлейна. На щастя, німецькі політичні мислителі й історики не вдоволюються такими легкими, гнучкими поясненнями, які, як виглядає, вдоволяють наших російських приятелів, і вони копалися глибше в їхніх пошуках причин трагедії Німеччини. Я не знаю, скільки ще катаклізмів Росія мусить пережити, заки вона ступить на шлях мирнішого й нормальнішого розвитку: тут поступ міряється не мільйонами вбитих і жертв, але мільйонами розумів, просвічених і напевних передусім до ідеї права, як регулятора людських відносин (ст. 75).

Ще раніше, призадумуючися над дальшою долею Росії, Пайпс висловлює серйозні побоювання за дальший шлях російського народу і горе, що його той може спричинити собі і світові. Він зокрема не бачить тепер у російському політикумі серйозних спроб, які йшли б до переоцінки фальшивих дотепер засновків російської історіософії і політичної думки та осмислювали б імперіяльно-шовіністичні первні російської політики протягом століть. І він із сумом стверджує:

Ніщо, крім великого катаклізму, який показав би, поза всяким сумнівом, що імпульси закорінені в її [Росії] історії, втратили свою важність, не могло вплинути на загальне світосприймання російської нації і змінити її так, як програш німців і японців спричинив те, що вони відвернулися від диктатури, чи як нацистське винищення спричинилося до того, що євреї закинули свій традиційний пацифізм. Поки цього не сталося, ігнорувати історичні традиції Росії можна лише з величезним ризиком (ст. 72).

Усім тут сказаним не збираємося, за "системою" Солженіцина, а *contrario*, твердити, що писання Маркса, Енгельса та інших клясиків марксизму не мали взагалі жадного впливу на формування сучасної радянської дійсності. Потрібна аналіза того, що являє собою, власне, сучасна ідеологія кремлівської верхівки і цілої керівної кляси, чи, як її називають, номенклятури. Щоправда, свого часу Андрій Сінявський писав, що "над нами [росіянами] панує не ідеологія, але фразеологія",¹⁶ але й у такому випадку треба сказати, що становить ця фразеологія. Як відомо, Маркс і Енгельс уважали свої писання за наукову теорію з виразно визначеними тезами. Хоч є певні різниці між їхніми першими, "молодими" творами і пізнішими, "підстаркуватими", вони творять певну суцільність, яка, критикуючи клясичну капіталістичну систему, проектує такий, а не інший суспільний устрій і таку, а не іншу філософію буття. В такому сенсі

16. Андрей Синавский. В ночь после битвы, — "Синтаксис" (Париж), 3, 1979, ст. 44.

радянський "марксизм-ленінізм", чи просто російський комунізм, не є марксизмом. Ні поодинокі вирвані з цілоти і звичайно перекручені концепти й цитати, ні зумовлені стратегією і тактикою політичні пропагандивні гасла і звороти керівної верхівки, з "філософічною" неграмотною підбудовою всяких суслівих і зім'яніних, не мають нічого спільного з науковою теорією.

Можна підходити до марксизму теж і по-буквоїдськи, про що, напр., згадує Возленський історик і філософ, колишній професор університету ім. Люмумби в Москві, секретар Комісії з питань роззброєння при АН СРСР, віцепрезидент Історичної комісії СРСР-ДДР (Східня Німеччина), людина, яка до виїзду закордон в 1972 р. тісно обтиралася об кремлівську верхівку в самому ЦК. Він пише, що можна вважати, що "марксизмом є все те, що написали Маркс і Енгельс протягом свого життя, від шкільного зшитка до заповіту, включно навіть з їхніми заувагами й закресленнями в книжках, що вони їх читали". "Але навіть у цьому сенсі", — веде далі Возленський, —

ідеологія номенклатури не є марксистською. Щоправда, ця ідеологія щедро користується цитатами з творів Маркса і Енгельса, марксистськими термінами і поодинокими тезами Маркса, що їх можна використати для своїх пропагандивних потреб. Але водночас номенклатура замовчує ряд наукових марксистських положень, деякі твори Маркса взагалі суворо заборонені, як напр. «Історія таємної дипломатії 18 ст.», в якій Маркс пише критично про історію Росії.¹⁷

І далі: "В противагу до марксизму — ленінізм не є теорією чи гіпотезою. Це є стратегія і тактика захоплення влади під марксистськими гаслами. Ленінізм ближчий номенклатурній класі, ніж марксизм. Але й ленінізм є вже так само її минувиною, поскільки владу вже здобуто" (ст. 409).

На нашу думку, сучасна ідеологія керівної верхівки — це просто кожночасно достосовувана до умов і потреб стратегія і практика вдержання, закріплення і поширення влади, під певними марксистськими гаслами, з одного боку, і в оперті на традиційні російські імперіальні елементи — з другого. І саме це останнє — російський імперіальний політикум, а не марксистська подірвалена і погнута шкаралупка визначає суть СРСР як нової Російської імперії.

Виникає самозрозуміле питання: що на ділі криється за неспокоєм і побоюванням Солженіцина, Краснова і їм подібних? Виглядає, що склався на це ряд причин.

Перша з них — це, мабуть, таки усвідомлення в відповідних

17. Michael Voslensky. *Nomenklatura. Die herrschende Klasse der Sowjetunion*. Відень-Мюнхен-Цюріх-Інсбрук (Fritz Molden), 1980, ст. 408.

російських колах потенціальної сили України і інших неросійських народів СРСР, які попри весь русифікаційний тиск (а часто якраз і через нього) виразно змагають до власної державности й незалежности, що означає провал і розвал усяких імперіяльних російських структур. Імперіялістично-шовіністичні російські кола здають собі щораз більше справу з того, що всякі їхні федераційні, конфедераційні і т. п. концепції збереження Російської імперії в майбутньому вже сьогодні скрахували і їх нікому не відновити.

Інша причина, це — ознайомлення Заходу і усвідомлення ним більшою мірою, ніж будь-коли останнім часом, визвольних рухів і боротьби поодиноких народів СРСР, їхнього виразно антиімперіялістичного спрямування, та визнання за тими рухами і народами більшої, ніж дотепер, питомої ваги й ролі в сучасному і майбутньому історичному процесі на тих теренах. Сталося це в основному завдяки самвидавній діяльності різного роду в останніх двох десятиліттях і програмовій співзвучності цих визвольних процесів з такими ж поступовими ідеями в світовому засязі (правозахисний рух, національне визволення, соціальний поступ, анти тоталітаризм, демократизм і т. п.). Це зовсім не значить, що Захід уже готовий на практиці допомагати чи збирається "визволяти" неросійські народи та розбивати Російську імперію. До цього ще дуже далеко, якщо взагалі це тепер реальне. Але попри дальшу домінуючу позицію Росії в західній науці і політиці, — Росії як унікального силового фактора в сучасному і майбутньому, є вже усвідомлення і зареєстрування інших, неросійських факторів, які принайменше стають об'єктами заінтересувань, студій і альтернативних комбінацій. Було б великою помилкою, якби ми і інші неросійські народи повірили Солженіцинові і Краснову, що на Заході вже, дійсно, російська імперіяльна карта зовсім бита і Захід, осмисливши, що джерело сучасного радянського імперіялізму і експансіонізму — в самих росіянах, поставив на розбиття Російської імперії всяких мастей. До цього ще далеко, і пригадаймо, що ще тому кілька років навіть Радянський Союз розглядало як міжнародний чинник стабілізації на тих теренах, — у відомій концепції Зонненфельда, впливового дорадника президента США Форда. Великопростірні концепції, а серед них усякі федераційні і конфедераційні схеми на Сході Європи, і зокрема на сьогоднішній радянській території не втратили аж ніяк ще своєї принади, і їм не бракує вболівальників і поборників ані серед росіян, ні серед західніх експертів в наукових і політичних установах та дипломатичних службах.

Є ще інша причина нервовості Солженіцина і Краснова: це — поява серед самих росіян певних кіл, які усвідомили собі, що імперіялізм це біда і нещастя й для самих росіян і що для добра російського народу треба позбутися всякого імперіялізму та

спільно з іншими народами боротися за національне і соціальне визволення всіх націй. Що зокрема нервує в даному випадку Солженіцина та його однодумців, це те, що ці кола готові визнати вину росіян за всі нещастя й жахіття, що їх приніс російський імперіялізм різних мастей для інших народів і для них самих. Це ж бо зовсім не вкладається в схему "святої Росії", завжди величної, гуманної, містичної і "розумом неохопної", а одночасно "розтерзаної", "печальної" і "страждущої"... Адже для Солженіцина і однодумців усі завоювання і пограбування чужих територій це ніщо інше, як у найгіршому разі забезпечення конечних власних оборонних позицій. Маємо тут справу з якимсь дивним великодержавним, шовіністичним інстинктом, який не лише жене росіян від віків на постійні підбої інших народів, але ще й защепив у них переконання, що вони це роблять виправдано, для власної оборони. Вони з такою послідовністю й зухвалістю просувають цю лінію в своїй зовнішній політиці, що зуміли в цьому переконати теж і багато людей на Заході.

Не можна теж недоцінювати величезної ваги, якої за інерцією надається й далі всяким широкорегіональним концепціям як чинникові стабілізації. Пам'ятаймо, що сама тепер скрахована концепція розрядки була розрахована на те, щоб, втягнувши СРСР у торговельно-кредитові і технологічно-економічні зв'язки з Заходом, переформувати його на нормального члена міжнародної спільноти та скріпити внутрішні "лібералізаційні" процеси в Радянському Союзі, що гарантували б мирну поведінку Кремлю.

Поминаючи Китай, на Заході у впливових політичних і фінансових колах не виявляються чинники, зацікавлені в розбитті СРСР. Комплекс страху перед усякою "балканізацією" ще не зовсім вивітрився з бюр Стейт Департаментів, Форін Оффісів і Ке Д'Орсеїв... Крах розрядки, нова експансія СРСР в Африці, Азії і зокрема політика кліщів в районі Перської затоки і окупація Афганістану, використання Кремлем розрядки для поповнення, модернізації та збільшення своїх конвенційних, морських і нуклеарних збройних сил збіглися з усвідомленням на Заході того, що він має справу з російським, традиційним імперіялізмом, який аж ніяк не зрікається своїх світових плянів. Це сприяло і сприяє дальшій переорієнтації в різних колах Заходу і посилює "інтелектуальний фермент", який шукає нових альтернатив і концептувань теж у справі неросійських народів СРСР, передусім як породжувача внутрішніх процесів і змін у Радянському Союзі, які сприяли б його лібералізації та демократизації, а щонайменше гальмували б експансивізм Москви.

На тлі такого стану "ферментації" по всяких "радянських десках" нам і іншим неросійським народам треба докласти всіх

зусиль, щоб посилити і прискіпити цей процес "концепційного шумування" і переорієнтації на нашу користь, згідно з нашою програмою перебудови Російської імперії на незалежні держави. Це з одного боку. А з другого: наші зусилля повинні одночасно йти в напрямі знайдення співпраці з тими російськими колами, які засуджують всякий російський імперіалізм та на ділі (а не на словах) визнають принцип самовизначення і національної незалежності неросійських народів. Ми повинні робити все від нас залежне, щоб ці сили в російському політикумі зростали і міцніли та здобули вирішальний вплив на даліше формування російської національної, антирежимної політики.

Такі є "об'єктивні" політичні причини занепокоєння в Солженіцина і його однодумців. Але є ще й інші, глибші, чи пак "суб'єктивніші", ментально-психологічні причини. Вони сягають всіх ширин і глибин моральної й політичної філософії Солженіцина і "солженіцинів" та стають зрозумілими й наявними щойно в сукупності з його іншими писаннями й проголошеннями. Тут уже маємо справу не лише з обороною неослов'янофільської концепції "вічної, святої Росії" і авторитаризму, але й з виразним, гострим моральним протиставленням їх усьому тому на Заході, що їх заперечує чи тільки з ними не узгоджується: насамперед, усякому "західництву", з його лібералізмом, демократією і т. д. (найгіршим "втіленням" його є зокрема марксизм). На тлі глибокої політичної, суспільної і світоглядної кризи сучасної Росії Солженіцин, занепокоєний майбутністю своєї країни, намагається дати нову проєкцію російського політикуму, базовану не на західних принципах правості, компромісу, раціональності і збалансованості суспільних сил, але на своєрідному моральному імперативі, який впливає з його особистої інтерпретації православ'я і традиційної російської національної свідомості.

Він не бачить, що цей його моральний імператив є лише ще одним типовим продуктом російської політичної ментальності: з одного боку, декларативна напушиста мораль і візія на моралі збудованого майбутнього, а з іншого тверде бажання вдержати вже здобуті політичні імперіальні "реалітети".

Хтось з російн назвав уже Солженіцина своєрідним російським Хомейні, і, можливо, певні паралелі можна б провести. Справа однак не лише в тому, що православ'я віками було зняряддям у руках імперіальної і репресійної політики (і в офіційній формі залишилося ним по сьогодні), але що воно не може бути такою всеохопною системою і релігійних, і етичних, і політичних, і державно-устроєвих, і навіть суспільно-економічних вартостей, постулатів і настанов, якою є іслам. Навіть якби Солженіцин і хотів поставити православ'я в основу свого автократичного ладу (чи

"нової правої"), то йому довелося б переробляти і "доробляти" православ'я... А взагалі всякі намагання "оправославлювати" політику є так само небезпечні і ризиковні — і для політика і для православ'я, — як і політизування православ'я. А тому краще було б і для російської політики і для самого Солженіцина, якби він залишався великим письменником і не втручався в політику. — Ані православ'я, ні спертій на нього його "моральний імператив" не можуть заступити і не заступлять пекучої потреби повної переорієнтації російської політичної думки і практики в напрямі їхнього повного розриву з дотеперішніми традиційними, імперіялістичними, шовіністичними і світового масштабу схемами. Без цього Росія не зміниться...

Про легалістичність і революційність боротьби

Ми вже згадали в попередніх розділах, що концепційне висування виключно еволюційних, легалістичних чи напівлегалістичних форм і засобів боротьби в більшості російських дисидентів має своє коріння у тому, що, поперше, в випадку росіян ідеться лише про зміну режиму, а не національно-визвольну боротьбу, а подруге, в них є своєрідний страх перед усякою революцією, яка в їхньому переконанні автоматично приведе до чергового кроволиття небувалих розмірів, морального занепаду і соціально-економічної руїни, загального послаблення народного організму, а для багатьох — головне до розвалу імперії, якою вони так дуже болять.

Революція ідентифікується в них із стихійним кривавим бунтом, що про нього, у свій час (1836), писав Пушкін:

Не доведи Бог бачити російський бунт — безглуздий і нещадний. Ті, які задумують у нас неможливі перевороти, або молоді і не знають нашого народу, або вже люди твердосерді, що їм чужа голівонька — шеляг, та й своя шийка — копійка.¹

Коротко: виходячи з критичної аналізи Лютневої і Жовтневої революції 1917 р., певні російські кола склали переконання, що революції ніколи нічого доброго не приносили російському народові і що негативи кожної революції переважали над її позитивами. Тому, мовляв, і від майбутніх революцій не можна нічого доброго сподіватися, а навпаки, вони принесуть ще більше зла і лиха, беручи до уваги загальне становище в СРСР з його гострими національними, соціальними і всякими іншими суперечностями та загальний занепад культури і моралі радянського суспільства. Немало важить тут теж те, що речниками концептування є, звичайно, інтелігенція, яка побоюється, що якраз проти неї готовий звернутися "гнів народу" в випадку революції.

Такі погляди не визначаються однак самими лише

1. "Капитанская дочка [Пропущенная глава]".

історичними і актуально-політичними міркуваннями. Вони мають глибший соціологічний чи навіть філософський корінь і підґрунтя. Чи не найкраще вказав на цю проблему Борис Шрагін у своїй праці "Противостояние духа", в якій він немало місця присвятив характеристиці російського дисидентського руху.

На думку Шрагіна "те, що дійсно вирізняє «дисидентів» — це не самі переконання, а одверте відстоювання своїх переконань, прорив традиційного двомислення і ще більше — вимога права бути в своїх поглядах незалежними від офіційної ідеології... Характер поведінки «дисидента» визначається його особистими мотивами і не може бути накинений зовнішньою дисципліною..."² А далі: "Ця опозиція, немов би то безформна й безцільна, але в тому не слабкість її, а її сила. З самого початку дисидентського руху радянська пропаганда намагалася приписати його учасникам такі мотиви, які виправдали б боротьбу КГБ проти них..."³ На думку Шрагіна, ставлення в центр програми передусім морально-етичних, особистих постулатів, що їх виразником була чи то "неучасть" в офіційній забриханості та злочинній діяльності режиму Семена Телегіна чи Солженіцинове "не жити в брехні", "інтимно-дружні відносини в дисидентському середовищі...", що будуються на взаємній симпатії, яка набагато ширша від якоїсь там справи, легалістичність, гласність і т. п." привели до того, що "дії органів влади, проти них спрямовані, позбавлені правового й морального обґрунтування".⁴ Шрагін твердить, що таким чином, "не зважаючи на всі прориви, дисиденти домоглися головного: в нашому суспільстві створено моральний потенціал, з присутністю якого не може не рахуватися навіть держава".⁵ Цей потенціал — це сума "екзистенціальних учинків — чи то написана книжка, вірші, демонстрація, заява, і т. д.", які створено на шляху шукання внутрішньої передусім свободи. "Екзистенціальний учинок має своєю передумовою високий ступінь морального стоїцизму — може навіть героїзму. Він більше зважає на свій власний внутрішній сенс і можливі духові наслідки, ніж на наслідки матеріальні — в тому і для самої особи, що діє".⁶ Тому Шрагін називає учасників правозахисного руху "стихийними екзистенціалістами" і наводить теж певні паралелі з західним екзистенціалізмом під час Другої світової війни. Він пише: "Екзистенціалізм і на Заході, пригадаю, ствердив себе зокрема як філософія антифа-

2. Борис Шрагін. Противостояние духа. Лондон (Overseas Publications Interchange Ltd.), 1977, ст. 281.

3. Там таки, ст. 295.

4. Там таки, стст. 299 і 295.

5. Там таки, ст. 300.

6. Там таки, ст. 313-314.

шистського опору — опору, який здійснювано незалежно від того, наскільки ймовірні були шанси на перемогу, який здійснювався і при найжорстокішому окупаційному режимі і в концентраційних таборах. А ми і в своїй власній країні живемо немов би під окупацією, і зрівняння її з концентраційним табором не звучить як метафора”.⁷

У такому сенсі сучасний дисидентський російський екзистенціалізм це, передусім, морально-етичний реформізм, це намагання створити нову справжню культуру в найширшому розумінні цього слова в протигагу до офіційної “культури”, яке й лягає в основу суспільно-громадських і політичних концептувань та рухів. Вони в своїй суті, спираючися, з одного боку, на саме таку філософію буття, а з другого, визнаючи матеріальну перевагу режимового терору, ніби за засадою Лесі Українки “без надії таки сподіватись”, залишаються реформістичними, еволюціоністичними не лише з тактичних, але й принципових мотивів.

Це не значить, що в сучасному дисидентському політикумі не бракувало теж і інших формацій, з іншими філософічними і програмово-політичними напрямками. Згадати б хоч такі підпільні організації, як ВСХОН (Всеросійський соціально-християнський союз визволення народу), група Гаврілова та інші. Але треба визнати, що коли вони звичайно падали жертвою інфільтрації і скоро ліквідувалися, найтривалішим залишився отой неорганізований, “формально-неформальний” дисидентський рух. Ба більше, і організовані формації, які спиралися за засади легалістичного, реформістичного руху, як от Гельсінкські групи, СМОТ (Союз міжпрофесійних організацій трудящих) і т. п., діяли і діють ефективніше та триваліше, ніж їхні підпільні паралелі.

Легалістичність, чи напівлегалістичність, як це вже не раз підкреслювалося, подумана тут не лише і не стільки як самооборонний засіб проти насильства режиму, але водночас і головне як найефективніша метода діяння, впливання, зацщеплення і закріплення своїх поглядів і концепцій у суспільстві. Це, зрештою, є явище, що його зустрічаємо не лише в російських дисидентів, але в цілому правозахисному русі, не виключаючи і українського.

В 10-ому числі “Інформаційного вісника” Української гельсінкської групи говориться дуже виразно: “Звичайно, радянському урядові хотілося б загнати і цю течію громадського спротиву на нелегальне становище, в підпілля, перетворити її на антидержавне угруповання і, нарідкши її протидержавною змовою, розправитися з нею. Хотілося б позбавити її імунітету гласности, законности, підтримки світової опінії, під пристойним претекстом

7. Там таки, ст. 311.

зробити неприглядну роботу”, — і цим способом перешкодити “легалним, явним угрупованням людей доброї волі, які наслідувалися висвітлювати явища радянської дійсності з позицій справедливості й загальнолюдської правди”.⁸

Але поза цією генеральною базою всіх правозахисних рухів, отих “позицій справедливості й загальнолюдської правди”, “екзистенціалізм” українських правозахисників, чи вчасників самооборони і спротиву, чи як би ми їх не називали, багато чим принципово різниться від сучасного “російського політичного екзистенціалізму”. У випадку росіян — він одновимірний, тобто передусім етично-моральний, громадсько-політичний. У нашому випадку — він двовимірний: етично-моральний, громадсько-суспільний і водночас та передусім національний. Для нас важливо не лише позбутися психологічного намулу неповноцінності, рабства і занепаду громадської моралі та відродити і скріпити елементи людської гідності в загальному, але також не менш важливим є поширити і закріпити національну свідомість і політичну культуру як власну філософію нашого національного буття. Тут ідеться не лише про привернення і розгорнення людської гідності в українцеві, але й скріплення його національної лояльності, самотності і патріотизму.

Ми робили б помилку, якби не наголошували якраз отого національного моменту, який є конечним і неминучим, якщо наш народ має зберегти себе як державницьку націю, а не лише таку чи іншу етнічну групу. Бувають чейже навіть і такі поняття як “бездержавні націоналізми”, як вияви провінційного, автономістичного руху і патріотизму. У нашому програмовому концептуванні для цього однак немає і не може бути місця.

Одночасно ми не можемо забути, що без людської гідності немає національної гідності і навпаки. Розклад нашої морально-ментальної субстанції — це дуже поважна справа, і її аж ніяк не можна легковажити. Зацеплення елементів провінціалізму, суспільної безвідповідальності, рабськості, конформізму, дрібязковості сексотства, асоціяльності, нетолеранції і т. п. тривало протягом довгих років і ще посилювалося національною асиміляцією, русифікацією, етноцидом і лінгвіцидом.

Твердження про західній екзистенціалізм як філософічну базу антинімецького спротиву — слушне і актуальне в перенесенні на сучасну радянську дійсність. Але на цьому не можна ставити крапки, бо екзистенціалізм був власне лише філософічною основою, а не самим спротивом в усіх його організованих розгалуженнях — підпільного, партизанського і ін. типу. Він був лише

8. Меморандум Української групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, Інформаційний бюлетень, ч. 10 (1979).

прологом того, що прийшло в дальшому розвитку подій: організовані формації боротьби часто з допомогою ззовні або й без неї. Тому, сказавши "а", треба тут сказати і "б" і "в", зокрема в ситуації, коли дійсність вимагає щораз нових форм спротиву, і формацій, що вирости дотепер на цьому філософічно-світоглядovому тлі, не завжди вистачає. Щоправда, такі сучасні визначні активісти правозахисного руху в Росії, як Петр Абовін-Егідес і Пінхос Подрабінек, твердять, що "Гельсінкська московська група могла б стати центром для зцементування різних напрямів в один демократичний рух", але й вони відразу визнають, що "вміжчасі Гельсінкська група не може сповняти такої місії, що міг би робити такий рух".⁹

Ми схильні думати, що не лише Гельсінкські групи не можуть охоплювати всього спротиву взагалі, але й зокрема — вже своєю натурою вони не могли б охоплювати будь-які підпільно-революційні формації, які можуть наростати в сучасному і майбутньому. Бо не лише в военній обстановці, як це було на Заході під час Другої світової війни, але і в мирних обставинах можуть виникати підпільні організовані форми і методи боротьби. Зокрема ролю війни як своєрідного інспілятора і каталізатора підпільної боротьби може перебрати, напр., масовий утиск і розгром усіх легалістичних форм правозахисного чи іншого того роду руху.

"Екзистенціальний" спротив перегукується якоюсь мірою з усією філософією опору без насильства (non-violence resistance), яка знайшла своє найширше застосування, у свій час в Індії, у славнозвісній концепції "сатьяграхи" Магатми Ганді. Ніде інде, — якщо йдеться про масовість, інтенсивність і територіяльний розмах — опір без насильства не був таким ефективним і успішним, як, власне, в боротьбі індусів проти тодішнього британського імперіялізму. Можливо, що це випадок, але не виключено, що є щось більше в тому, що тепер у Радянському Союзі зріс інтерес до індійської філософії й релігії...

Повертаючися до західного екзистенціалізму, бачимо, що він став в однаковій мірі базою для розвитку як ненасильного так і насильного, підпільно-революційного спротиву. Напр. Данія і Норвегія під час німецької окупації були клясичним прикладом існування і співдії обох форм боротьби. Побіч підпільних формацій (які, до речі, з'явилися дещо пізніше) поважну ролю в боротьбі з окупантом відігравали ненасильні, еволюційні їхні посестри. Слід тут згадати, передусім, успішний страйк учителів в Норвегії в лютому 1941 р., який знайшов підтримку у батьків і в

9. Pyotr Abovin-Egides and Pinkhos Podrabinek. The Democratic Movement. A Perspective. — "Labour Focus" (Лондон), січень 1980, ст. 10.

церкви, та подібний опір лікарів і артистів літом 1941 р., перед якими німці поступилися. Зимом 1941/42 р. видано низку декретів, в яких наказувано вивісити в усіх школах портрети Квіспінга, усунути навчання англійської мови, а на її місце викладати німецьку, вилучити всі англійські підручники, подавати історію лише в дусі і згідно з інтерпретацією нацизму і запровадити навчання націонал-соціалістичної доктрини і ідеології як обов'язкового предмету. У наслідок страйку, в якому взяло участь коло 13 тис. учителів, частину з цих декретів анульовано, а інші пішли в забуття через ігнорування вчителями і викладачами при тихому "недобачанні" влади.

У практичній політиці філософія екзистенціального спротиву нав'язувала і нав'язує до відомих поглядів ще Етьєна де-ля-Боеті, Вільяма Годвіна і П. Б. Шеллі. Перший з них ще в 16 ст. у своїх "Discours sur la servitude volontaire" поставив тезу, що коли люди живуть під тиранією, то це діється лише тому, що велика маса цих людей погоджується з тим, щоб ними правили тирані. Два інші — з кінця 18-ого і початку 19-ого ст. — лише розвинули цю думку, перший у політичних трактатах, другий у поезії. У своїй "An Enquiry Concerning Political Justice" (1793) Годвін доводив, що найпевнішим і найефективнішим інструментом для здійснення революції в сенсі зміни режиму у всякій політичній системі — накинутій ззовні, чи зсередини своїми тиранами — є зміна громадської думки переконуванням, аргументацією, бо тільки на громадській думці базується всяка влада. При тому Годвін був противником насильства, яке, на його думку, звичайно приводило до спотворення самої мети і ідеалів свободи, для здійснення яких вживалося сили. Він твердив, що боротьба мусить спиратися на правду й розум, та запевняв, що жертви, покладані в їх імені і заради них, ніколи не будуть даремними.

Шеллі як поет в "The Masque of Anarchy" (1819) фактично оспівав концепцію і практику опору без насильства як найуспішнішу і найвластивішу зброю в боротьбі за особисту волю і національну свободу.

Велику помилку роблять ті, хто не бачить, що сучасний правозахисний рух з його філософією своєрідного екзистенціалізму це найефективніша метода боротьби, що виконує свою історичну роль в умовах, яким вона найкраще відповідає. Ще гірше, якщо вони не бачать, що ця метода є доконечною основою, підґрунтям, без якого важко було б вирости іншим, відповідним до кожночасних умовин, ефективним формам боротьби, що форми і засоби правозахисного руху завжди знаходять своє застосування побіч інших форм визвольного процесу, а тому в жадному випадку не можна їх відкидати ні тепер, ні в майбутньому. Визвольний процес такий широкий, що в ньому мусять знайти своє місце всі

форми й засоби боротьби, і вся мудрість політичного концептування полягає якраз у тому, щоб сполучити і скерувати для однієї мети і легалістичні, і підпільні, і еволюційні, і революційні напрями.

А вже політичним і етично-моральним нонсенсом є протиставити активному правозахисному рухові, який включає боротьбу і за національні права і несе важкі жертви в цій боротьбі, якусь еміграційну концепцію фіктивної "революції", яка сходить на саме тільки деклямування слова "революція" без найменшого її змістовлення.

Слово "революція" перетворено тут на якусь "чарівну паличку", без найменшого визначення її конкретного програмового змісту, не кажучи вже про якусь розпрацьовану стратегію, методологію і т. п. Сучасні умови вимагають відповідних для них форм і метод революційної боротьби, і їх не заступити порожніми фразами про "кров, залізо" і т. п.

В даному випадку треба радше говорити про якусь спрощену і примітивну "псевдо-революцію", яка з дійсною революцією не має нічого спільного.

І тому замість вправлятися у порожній псевдореволюційній демагогії і фразеології та з-за еміграційного плота кидати каменем на правозахисний рух в Україні і його представників тут — краще завдати собі труда простудіювати сучасну дійсність в Україні і осмислити собі, чому якраз тепер засоби й методи правозахисного руху найбільш ефективні, цілеспрямовані і доцільні. Атака деяких кіл еміграції на Українську гельсінкську групу і її представників закордоном не лише аморальна, неетична, але передусім політично шкідлива, бо йде по лінії інтересів Москви, яка докладає всіх зусиль, щоб внести новий конфлікт, двоподіл і розлам у наш політикум і тут, і в Україні. Не забуваймо, що ці атаки можуть мати дуже серйозні і небезпечні відлуння в площині стосунків між еміграцією і народом на рідних землях. Хочемо вірити, що це лише випадок, що всякі еміграційні "заяви", "осуди" і "виступи радіом" проти ЗП УГГ сталися в той самий час, коли КГБ повело фронтальну атаку для "остаточної розв'язки" проти Української гельсінкської групи і всього правозахисного руху в Україні. Але тому, що так воно є, тим більше, стосовні еміграційні кола мусять спам'ятатися і чимскоріше припинити цього роду "революційні заходи". Немає нічого такого поміж нами всіма тут, що не можна з'ясувати і узгіднити, щоб не лити відразу воду на млин Москви... Якщо і є якісь серйозніші непорозуміння, то пора їх нам ладнати по-людськи, по-державницьки, як це водиться в політично зрілих суспільствах, а не за "законами" джунглів.

Яка складна справа правозахисту і революції навіть термінологічно, видно з того, що учасників сучасного правозахисного руху дехто називає теж революціонерами, хоч вони собі цього

зовсім не бажають. Про це згадує теж Шрагін, пишучи, що для "офіційної преси вони «наклепники», «відщепенці», «перевертні». А якщо йдеться про суспільство... то там в усній передачі, вживається слів «революціонери» і «демократи».¹⁰ Сам Шрагін уважає, що обидва терміни невлучні.

Помилково однак було б також твердити, що коли нема передумов чи взагалі можливостей легалістичної чи напівлегалістичної боротьби, тоді автоматично не може бути жадних інших форм і метод боротьби, тобто не може бути боротьби взагалі. Це була б інша крайність, яка наворотала б суспільство до переддисидентського стану з його повним пасивізмом, квієтизмом, страхом, апатією і зреченням.

Сказавши "а", не можна не сказати "б". Цього мусять бути свідомі теж учасники і прихильники сучасних форм еволюційно-легалістичної боротьби, особливо в нашому випадку, де мета правозахисного руху не обмежена зміною режиму і суспільства, але, власне, визначається здобуттям власної державности і свободи, про що вже, зрештою, зовсім відкрито говориться в останніх документах Української гельсінкської групи. Враховуючи всю ступневість і пристосування до кожночасних обставин — внутрішніх і зовнішніх, — треба завжди теж ставити питання: а що далі? Або ще інакше: якщо з таких чи таких оглядів дотеперішні методи і засоби не спроможні добитися своєї остаточної мети, то які нові методи і форми боротьби треба стосувати на даному етапі?

Ми вже підкреслили, що в наші дні правозахисний рух був найефективнішим засобом боротьби і це причина, чому якраз на нього впали свіжі і такі важкі вдари на переломі 1979/80 років. Але можна сумніватися, чи при такому стані режиму, як він є тепер, враховуючи навіть його дальший розклад і послаблення, сам правозахисний рух, без ширших організаційних і революційних заходів в народних масах — нашого і інших народів, включно з російським — міг би розвалити остаточно Російську імперію. Треба було б якихось надто ідеальних обставин тотальної дезінтеграції керівної системи. А на такі обставини, принаймні покищо, не заноситься. А тому вже сьогодні треба думати про те, що завтра має прийти на зміну сьогоднішніх метод і форм, не лише в гласнолегалістичному, але й підпільно-революційному концептуванні, без яких не обійтись раніше чи пізніше. Коротко: треба думати вже тепер про "б", яке має прийти після "а", і про "в" і т. д. Треба думати не тільки про те, що робити, коли не буде можливості дії для гельсінкських груп чи інших форм правозахисного руху, але й про те, що треба робити разом і побіч них далі, як напервствування і продовження опозиційного руху в аспекті загального національного спротиву.

10. Там таки, ст. 288.

Є ще один важливий момент, який треба мати на увазі в оцінці самого правозахисного руху. Крім національних, він має також певні етично-правові, моральні та ідейні елементи широкого, універсалістичного порядку, які концентруються в загальному понятті людських прав. Ці універсалістичні елементи зовсім не виключають національних вимірів руху, бо людські права включають також і національні права. А водночас це оддає нашому рухові вимірів програмового і практично-організаційного характеру, які вводять його в глобальний рух на оборону людських прав. Разом з посилюваними національними визвольними рухами він входить тим самим у певні сфери міжнародної політики та збільшує можливості моральної і політичної підтримки ззовні, а також мобілізує певні іншонаціональні дисидентські елементи на наших землях — єврейські, російські тощо, власне в українських формаціях. І при тому правозахисний рух сприяє дальшому кристалізуванню і виструнченню наших чисто політичних формацій, таких, як, напр. "Український національно-визвольний рух" (УНВР), чи "Український патріотичний рух" (УПР). І це не випадково, що саме в таких виявах національної політичної самооборони часто бачимо тих самих людей, що й у Гельсінкській групі або інших правозахисних колах.

Термоядерна зброя і революційний процес

Стратегію визвольної боротьби поневоленого народу треба визначати кожночасним зіставленням усіх внутрішніх та зовнішніх силових факторів, які скріпляють національний потенціал і становлять вихідну для успіху змагань даного народу. Підставою до того є очевидно власні сили нації, а передусім її воля і спроможність боротися. Самозрозуміло йдеться тільки про народ, свідомий свого національного "я", що готовий змагатися за свою підметність. Виключає себе практично з "кола вільних народів" всіляка аморфна етнографічна маса, якій є "всьо равно", і яка не посідає власного національно-політичного стрижня.

Воля до боротьби, до збереження свого змісту і до розбудови своїх вартостей є суб'єктивною категорією, залежною від самого народу. Натомість спроможність до ефективної боротьби треба визначувати не тільки внутрішнім, але й зовнішнім елементами. Бо справа не тільки в протиставленні наших сил поневолюючій потузі, але у винайденні найдоцільнішої і найефективнішої методи боротьби в даному історичному етапі, з урахуванням актуальних соціально-політичних, економічних та технологічних міжнародних розвитків. Це конечно зокрема тоді, коли існуючі розвиткові тенденції або досягнення, мають таке засадниче значення, що впливають згори на таке чи таке концептування політичної дії в даному конкретному або навіть універсальному аспектах. Так, напр., в теперішній час є просто неможливим раціонально визначувати стратегію нашої боротьби без врахування факту існування термоядерної зброї і впливу того існування на міжнародну політику. Маю на думці т. зв. "балаєс термоядерного терору", який, хоч цілком не виключає, відсуває термоядерну війну у сферу меншої правдоподібности, ніж конвенційна війна. Крім того, знищення, яке прийшло б під час термоядерної війни, може досягти катастрофічних розмірів також у демографічному аспекті, тобто привести до майже "зерового" тотального здемобілізування населення. Все це не означає, однак, що термоядерна війна є неможливою, і тому, у випадку, якби вона захопила наші землі, ми мусіли б рахуватися теж і з найгіршим у

цих теренах, що стали б об'єктом не лише тактичної, але й стратегічної нуклеарної війни.

У такому контексті термонуклеарна війна — в протизвагу до конвенційної — вилучає себе як фактор, що в минулому сприяв зростанню революційних сил, а часто був навіть, так би мовити, "генератором" самої рефолуції. Таким бувала якраз конвенційна війна: після японсько-російської війни в 1905 р. і наприкінці Першої світової війни, яка уможливила велику революцію на сході Європи в 1917 р.

Але справа не тільки у відсуненні термоядерної війни, як фактора, на якийсь далекий плян у аналізах визвольної стратегії. Набагато важливішим є факт, що великою мірою така "елімінація" війни завдяки існуванню термоядерної зброї, висунула революцію, як єдиний засіб досягти визволення. Разом із соціологічним та технологічним розвитками у сучасних суспільствах вона вплинула також на зміну самого змісту та стратегії революції як такої.

Заки перейти до з'ясування тих змін треба все ж таки зазначити, що термоядерна зброя не змінила основних передполюск революційної боротьби та її успіхів. Вирішальними надалі залишаються революційний потенціал і розклад режимової системи. Донедавна війна діяла так, що вона звичайно скріплювала обидва ці фактори. Натепер, коли прийняти, що термоядерна зброя відсунула термоядерну війну як фактор підсилювача революції, то поскільки у випадку СРСР, конвенційна війна теж перейшла б дуже скоро у нуклеарну, це завдання мусить перебрати якийсь інший "мирний фактор". Тим мирним фактором не може бути ніщо іншого, як еволюція революційного потенціалу і розкладу режиму. Тільки при максимальному насиченні революційності і "оптимальному" кризовому становищі режимної окупаційної системи, яка втратить свою дієздатність, революція може бути успішна і при відсутності війни.

Супроти цього можна оцінювати вилучення війни з точки зору революційної стратегії, як негати́вний елемент. Але не конечно. Бували війни, які не сприяли скріпленню революційних настроїв, а навіть допомагали скріпленню режиму. А по-друге, цей "негати́вний" наслідок існування термоядерної зброї рівноважиться тим, що ця зброя рівночасно збільшує, і то в геометричній прогресії, ударні сили цієї зброї на користь революції в моменті, коли вона служила б посередньо, а ще більше, коли вона опинилася б в руках противників режиму. Можна уявити собі, який ефективний інструмент, хоч би тільки для вимушення змін та полегш для народу є вже натепер в руках тих бійців та офіцерів, що служать при термоядерній зброї. Не

зважаючи на всі засоби безпеки, зрізничкований розподіл завдань і т. п., особи, що мають якесь відношення до модерної зброї, є спроможні в багатьох випадках, самою тільки погрозою ужити зброю та віддати своє знання проти режиму, може змусити цей режим піти на поступки народові. Це стосується також науковців, що працюють у ділянці термоядерної зброї, ракет тощо. Це очевидно не було б революційною дією в класичному значенні цього терміну, але такі акції можуть прискіпити або уможливити вибух справжньої революції. На всякий випадок вони становлять істотний елемент в революції, яка може завершитися навіть тим самим, що й класичні революції, хоч і без таких атрибутів революційности, як барикади, гільотини і т. п. Річ не в тому, як вживається сила, але в тому, до чого її вживається і з яким вислідом. Кровопрлиття і безпощадність в поборюванні противника це ще не конечно революція; часто ефективну силу можна ужити дуже доцільно і успішно тільки показанням її і спроможністю її вжити. Можна сказати, що термоядерна зброя, "виключаючи" війну, скріпила рівночасно ролю, як революцій так і еволюцій. Еволюція підсилює революційну напругу і становить основний компонент визвольної політики.

Іншими словами, ролю, що її колись виконувала війна в позитивному змислі, мусить перебрати натепер "мирний фактор", яким є еволюція. Еволюція національного скріплення, а разом з тим революційного потенціалу, а рівночасно еволюція кризових ситуацій в усіх ділянках режимової системи — доповодять до повного розкладу апарату влади і революційної обстановки.

Тоталітарна система СРСР знаходиться в стадії своерідної приречености: всякі спроби оздоровлення її сприяють еволюційним (а також революційним) процесам у масах, а також спроби загострювати режим, скріпляють невдоволення мас, їх ворожість до системи і до правлячої кліки. Такий чи такий розвиток прискіпує зростання революційних настроїв. Якщо ж ідеться про революцію в рамках нації, то конечними передумовами є існування політичного хребта і національної свідомости у даній нації.

Революційний потенціал визначався дотепер у двох головних площинах; організовані революційні сили і піддержка серед народу, яку вимірювалося ступенем невдоволення народних мас. Успіх революції залежав від того, наскільки слабим уже був режим, щоб могли успішно протиставитися революційному тискові. Коли режим був ще дієздатним і диспонував армією та поліцією, то він був спроможний знищити всяку революційну дію, навіть як був у розкладі, скорумпований та слабкий. Ці передумови актуальні й натепер, хоча з деякими відхиленнями,

зумовленими не так термоядерною зброєю, як заіснувалими соціологічними змінами. В умовах модерного суспільства невдоволення народних мас тоталітарним режимом є справді масове і більше усвідомлене, ніж у минулих сторіччях, а це значною мірою пособляє зростові революційних сил. Іншими словами, тотальний тиск з боку режиму викликає відповідну реакцію серед народніх мас. Тотальна реакція на посилений тиск може заступити великою мірою організовані революційні сили в моменті вибуху революції. При тотальному невдоволенні вистачить тільки іскра, щоб розгорілася революційна стихія і без попередньої революційної підготовки.

Цей без сумніву "позитивний" фактор зменшує якоюсь мірою роль всякого організованого підпільного руху, який є під постійним тиском і загрозою режимових засобів проти нього.

Ними є передусім тотальна контроля всіх виявів життя і науково опрацьовані поліційні методи, які прийшли не тільки у висліді політичних форм влади, але технологічного та організаційного розвитку. В тоталітарних системах підставою всього є студія і практика, як, і то за всяких умов, удержатися при владі. Увага режиму не конечно концентрується на позитивних розв'язках криз, на елімінуванні коренів зла, але на шуканні механічних, часто найперфідніших засобів, для збереження влади. Це випливає з самої природи тоталітарної системи, яка трактує всякі полегші, всяке відпруження в методах твердої влади, як принципіальне захитання та порушення всієї панівної системи. Йдеться при тому не тільки про перфектність донощицької та ліквідаційної методів апарату безпеки, справа також в профілактиці, що була стосована диктаторськими режимами від сторіч. За панування Наполеона III у Франції дослівно всі протиурядові заговори чи акції інспірувала поліція. Так само багато терористичних заговорів у царській Росії в 1881 р. були інспіровані поліцією і її провокаторами. Віртуозности в цій ділянці досягли російські більшовики, застосовуючи свої революційні методи до поліційної системи влади. Для ліквідації не бажаних режимом елементів вони використовували навіть цілком невинні, легальні професійні і молодіжні організації. Їм "пришивали" нелегальщину і після того ліквідували. Зокрема в періодах, коли суспільство виявляє "надмірну" активність в організуванні суспільно-громадського, культурного і професійного життя поза вузькими рамами, даними самою системою, ця система не лише контролює всі вияви при допомозі інфільтрації, але, скорше чи пізніше, застосовує провокацію для повної ліквідації такої чи такої організації, середовища або навіть гуртка. Використовуються часто споріднені в засаді елементи до того, щоб вони себе взаємно поборювали.

Назовні виглядає тоді, що не влада, а дві революційні течії себе взаємно пожирають. Більшовицька служба безпеки не тільки використовувала справді існуючі організації до провокації, але й творила власні, звичайно "найбільше принципіальні", щоб у той спосіб схопити в свої руки найбільше принципіальні та революційні елементи.

Ступінь усвідомлення народними масами національних та соціальних кривд у позитивному аспекті, а рафінованість профілактичних засобів тоталітарної служби безпеки в негативному, доказують, що натепер недоцільно стосувати масові форми організованого підпілля. Проти цього свідчать також інші, стратегічного порядку, елементи. В наслідок увипукнення ролі еволюції, при загальній свідомості народу, практично кожний член нації і то в кожній ділянці — в дослідному інституті, в школі, на заводі, колгоспі — знає, що і як йому робити, щоб скріпляти національний потенціал і послаблювати окупантський режим. Це можна виконувати і без широких підпільних організацій, які до цього не конечно потрібні, а навіть шкідливі, поскільки вони давали б привід та "аргументи" для найширших ліквідаційних акцій з боку режиму. Це повинно бути переконливим. Зокрема для великого, тобто чисельного народу, якого годі знищити методами геноциду, свідомого своїх завдань і спроможного, не тільки на пасивний опір, але й на гнучкі методи активного поборювання ворога. Треба мати на увазі, що індивідуальні, але масові акції, скеровані на розхитування окупаційного режиму в усіх ділянках, є так само важливі, як і актуальні вияви спротиву, бо розкладання окупаційної системи є так само істотним, як і зріст революційного потенціалу.

Інфільтрація в окупаційній системі революційним елементом є дуже важливим завданням, бо дає змогу діяти дуже успішно по двох лініях: скріплювати власний потенціал і перешкоджувати здійсненню ворожих затій та плянів супроти поневоленого народу, врешті обзвладнювати ворожу систему в найкритичніших для окупанта моментах.

Мірабо висловився свого часу, що "десять осіб, які діють суцільно, можуть розігнати сотні тисяч" і ця теза залишається правдивою під умовою, що розклад режиму пішов уже досить далеко і заіснували подекуди сприятливі умови для доцільної підпільної акції. Малі, законспіровані, групи, з точно визначеними завданнями, можуть і повинні діяти, і не тільки на час виконання якогось конкретного завдання. Те саме стосується також індивідуальних актів революційного характеру. Буває, що одна людина знаходиться в умовах і становищі виконати щось дуже важливе і потрібне. Індивідуальні акти є також важливою

складовою частиною всієї визвольної боротьби, але вони повинні залишитися індивідуальними і рафіновано законспірованими. Дилетантство, політична наївність і підпільна "романтика" не можуть мати місця в теперішній дійсності.

Це має бути ясным, коли усвідомити собі, що, в минулому і тепер, радянська служба безпеки стосує профілактичні методи також і в можливій сфері індивідуальних терористичних актів, стараючися винищити згори всіх потенційних кандидатів на такі акти, а крім того виправдувати перед населенням і перед самою партією необхідність існування машини поліційного терору.

Так виглядають ці справи з режимового боку. Але вони мають також інший вигляд, з нашого боку: певні технологічні осяги і прийоми можуть бути доступними теж і противникам режиму і послужити зміцненню революційного потенціалу. Для цього потрібно передусім відповідної винахідливости, ініціативности, вмілости і витривалости у шуканні доріг до всіх досягнень науково-технічної революції нашого часу. А ідейна перевага нашої справи над збанкрутованою ворожою ідеологією повинна лише помножувати наші зусилля, щоб використовувати слабості режимової бюрократичної системи, які вже в ній заіснували, якраз внаслідок повного краху її ідейно-програмової бази, і заповідають дедалі глибший розклад усього російського імперіяльного політикуму.

Визвольна боротьба — це передусім питання психологічне

Графічний образ визвольної боротьби — це своєрідний стратегічний трикутник, що його головним раменем є власний національний потенціал, а двома іншими — сила і потенціал ворога та зовнішня допомога в найширшому розумінні цього слова, включно з догідною міжнародною обстановою. Скріплення і поширення першого і третього рамен, а передусім першого, і послаблення другого — ворожого — є постійним завданням визвольної стратегії, метою якої мусить бути добитися якнайвигіднішого, оптимального для нас укладу тих сил. Вкінці, не забуваймо, що від цих трьох факторів і залежить остаточно розвиток революційного процесу, його завершення і перемога над ворогом.

Одним з центральних питань цього стратегічного трикутника є справа жертв — людських і матеріальних, власних і ворожих. А передусім власних втрат в людях — в самому політичному і громадському активі та в народі взагалі. Тут людські жертви мають не лише чисельний вимір, але й психологічний, який має своє окреме значення. Власна жертва може бути втратою в обох вимірах — чисельному і психологічному, але й може бути втратою лише в першому випадку (чисельному), а не в другому (психологічному). Зокрема жертва принесена в специфічних і надзвичайних обставинах може стати особливо важливим фактором на шляху і в розрахунках революційної стратегії, що його наслідки дають цій втраті замість мінусового виразно позитивний знак. Немає визвольної боротьби без жертв і втрат, які відразу не приводять до перемоги, але які є конечні для вирощення і мобілізації наступних борців і для скріплення національного потенціалу в загальному. В певних умовах і обставинах самі жертви як такі є генератором визвольної боротьби, незалежно від того, що ця боротьба не закінчилася перемогою.

Це не значить, очевидно, що у визвольній стратегії і боротьбі взагалі, питання жертв можна залишати випадкам, чи примхам "імponderабілій". Зовсім навпаки. Враховуючи непередбачені ризики і імponderабілія, поганими були б ті стратеги й лідери, які не брали б на увагу кожночасного співвідношення власних проєктованих жертв до жертв і втрат ворога, в аспекті його даль-

шого послаблення і закріплення власних позицій для остаточної перемоги над ним. Ідеться тут передусім про те, щоб жертви і втрати з нашого боку не були мінусовими в обох — чисельному і психологічному — вимірах, але щоб якраз завдяки своєму позитивному психологічному вимірові, вони могли скріпляти політично і стратегічно власний потенціал. При тому йдеться тут, очевидно, не лише про найвищі жертви — жертви життям, але й інші: матеріальні, кар'єрні, особисті і т. п. З цього погляду, в наш час справа організування, посилення і ведення визвольної боротьби — це насамперед мобілізація народу на жертви — всякого роду і в усіх його профілях. Коротко: це є передусім питання психологічне, в центрі якого лежить жертва як вияв і доказ волі і стремління одиниці та народу зберегти своє національне і особисте "я" та перестати бути погноєм для інших націй; утвердити себе за ціну таких чи інших жертвувань зі свого боку, включно з життям, які є потрібні.

Ворог, у боротьбі проти нас, теж розглядає наші жертви не лише як фактор чисельного і матеріального послаблення нашого потенціалу, але й як психологічний засіб для нейтралізації нашої волі і політичної дієздатності у змагу проти нього. В цьому він намагається постійно доводити до такого для нього оптимального стану, коли ми будемо поступово і постійно втрачати людсько і матеріально та політично, без будь-якої боротьби, тобто без жертв з його боку (і з нашого теж). Немає нічого гіршого для нас, як втрати, які приходять без жертв у боротьбі — ворожих і наших. Того роду оптимальні для ворога ситуації є дуже небезпечні для нас. Прикладом їх можуть служити випадки, коли українські батьки посилають дитину до російської школи, щоб забезпечити їй кращу життєву кар'єру, не здаючи собі справи з цього, що вони тим вбивають в ній українську людину...

Хто в такій обстанові не бачить того, що найдаремнішими втратами є якраз того роду жертви і хоче їх виправдати, цей повинен взагалі "виписатися з політики", так само, як — з іншого боку це повинні зробити всякі авантюристи, які без надуми готові жертвувати людським життям лише для власних амбіцій, політичних "фоєрверків" і дешевих спекуляцій. У випадку останніх, — усі жертви будуть втратами і чисельно і психологічно.

Питання жертв у визвольній боротьбі, як у психологічному процесі зводиться остаточно до таких питань:

— чи народ хоче бути собою і є готовий на боротьбу і на понесення в ній жертв;

— чи він вважає ці жертви не лише konieczними, але доцільними і не даремними, тобто такими, які є успішними — безпосередньо, або посередньо і в дальшому служать успішному завершенню його боротьби;

— чи він спроможний вилонити з себе політичний провід, який зуміє випрацювати і застосувати таку стратегію визвольної боротьби, який зможе розв'язати питання жертв оптимальним для нього способом, враховуючи кожночасні обставини, стан ворожого потенціалу, його слабкі і сильні сторони, зовнішню обстановку.

Розглядаючи стратегію ворога у боротьбі з нами не важко устійнити, що програма російського окупанта протягом століть ішла по тих вищеподаних трьох лініях, лише у відворотному порядку:

— нищення і ліквідація нашого проводу і провідної верстви — насиллям, фізичною ліквідацією, ізоляцією від народу, переманюванням і т. п.

— постійні спроби і намагання доказати не лише недоцільність і непотрібність жертв (а тим самим і боротьби взагалі), але й їх безуспішність, безвиглядність і даремність;

— позбавлення національної ідентичності нашого народу, викорінення його національної і людської гідності і засимілювання в російському "котюлку" чи то царського, чи радянського виду.

В такій, а не іншій перспективі треба теж розглядати сучасну самооборонну боротьбу нашого народу, чи то еволюційну, легалістично-гласну, чи підпільну. Жертви нашої сучасної самооборони — це не лише її людські і матеріальні та політичні виміри, але, насамперед, психологічні фактори визвольної боротьби. Вони є передусім генераторами суспільної динаміки і каталізаторами політичної дієздатності народу до змагань. І залежно від того, наскільки вони вже сповнили і сповняють цю свою ролю й залежатиме дальший розвиток визвольного процесу. Це зокрема добре розуміє ворог, часто куди краще, ніж деякі еміграційні політики із свого загумінку, які по сьогодні не зуміли оцінити як слід ані значення й ролі цілого українського правозахисного руху, ні його похідних виявів.

Це не випадок, що сьогодні в силу постави ворога, в міру того, як звужуються і затираються різниці — у засобах і наслідках, — між гласною і підпільною боротьбою, "звужується" і уніфікується теж гама режимових карних заходів і репресій, які зростають у своїй жорстокості і гостроті. Покарання діячів правозахисного руху досягнули максимальних вимірів, при чому ворог застосовує весь час теж "негласну" фізичну ліквідацію "невигідних елементів", як наприклад вбивство математика І. В. Витенька в 1960 р., втоплення Олександра Григоренка в 1962 р. у Дніпрі, вбивство священика Луцького в 1975 р. і багато інших того роду випадків, включно з В. Івасюком.

Ці злочини ворога — засуди, заслання, вбивства, побої,

переслідування родин і т. д. і т. п. — є рівно ж вислідом занепокоєння і страху ворога, насамперед, перед психологічним впливом самооборонного руху на народні маси. Звідси теж — нечувана, ехидна і найпідліша практика "криміналізування" політичної боротьби, а саме переслідування дисидентів під претекстом видуманих і зааранжованих кримінальних "проступків": Миколу Горбала і В'ячеслава Чорновола судили за "спроби згвалтування", Василя Овсієнка і Юрія Литвина за ст. 188-1 за спротив міліції, Петра Розумного "за зберігання холодної зброї" (мисливського ножа) і т. д. і т. п.

При тому ворог боїться не лише наростання провідного самооборонного активу, але активізації суспільних сил взагалі. Скріплення позиції КГБ і інших карних органів, посилення терору і загальне загострення утиску, на тлі посиленої русифікації — має також превентивну мету, а саме все це спрямоване на стероризування суспільної динаміки, недопущення до наростання нових вогнищ опору, переконання спільноти в тому, що режимова система є всесильною, всезнаючою і всекараючою та непереможною. Одне слово, йдеться про введення і закріплення нової "психологічної сталінщини". І в міру того, як зростає потенціал суспільної динаміки, ворог підбирає і застосує зараз нові прийоми з старого сталінського арсеналу для обеззброєння і знеутралізування цих факторів, які потрібні для психологічного переродження і самостановлення типової радянської людини, отого відомого продукту сталінщини. Режим хоче за всяку ціну втовкмачити в свідомість громадськості, що, мовляв, всяка боротьба — гласна, а тим більше підпільна — не мають шансів на перемогу, що всякий ширший суспільний рух є неможливий, що всяка ширша організація чи "безструктуральна організованість" буде скоріше чи пізніше розкрита і зліквідована. І хоч в останніх двох, чи трьох десятиріччях ми мали докази успішних акцій правозахисної, робітничої і іншої самооборони, мали політичні формації і їх дію, "неможливість" активного спротиву на велику скалю вважається часто в різних колах нашого народу за виправдання власної пасивності, опортунізму і квієтизму. А при тому вже дотеперішній досвід і в цілому СРСР, і в сателітах, як наприклад зокрема в Польщі, доказує, що не лише існує можливість активізації суспільної динаміки в нашому і інших народів СРСР, але що якраз чим ширша, численніша і інтенсивніша ця активність і діяльність — як у поодиноких акціях, так і загально — тим більші шанси на здобуття поступок з боку режиму. Тут діє, дійсно, закон про перехід і переформування маси в кінетичну силу.

На практиці все це зводиться до переборення старого, ще з сталінських часів, психологічного комплексу: як вирвати

радянську людину з оков сталінської психологічної заморози і переставити її та перетворити на нормальну психологічну категорію. Бо хоч Сталіна немає вже майже ціле покоління, то тим не менше лишилась не лише його режимова система та "вихованці", але й основні первні психологічного комплексу, накинутого сталінізмом. Попри всі інші виміри, вся монстрозність Сталіна полягала якраз у застосуванні масового терору як системи правління, яка привела не лише до глибоких соціально-економічних та політичних змін, але й психологічного "перероблення" людини. В тому останньому йому великою мірою вдалося зламати хребет, обезволити і застрашити ціле суспільство — поодинокі і загально. І звідси власне походять дотеперішні настрої про "неможливість" боротьби, опору, змагу і "проповідування" капітулянтства, безнадійности, безвольности і національної та політичної безобличности і бездіяльности.

Склався ряд причин, чому якраз Сталінові вдалося це досягнути. Пригадаймо, що сталінщина зросла і закріпилася після перемоги радянського режиму не лише над зовнішніми, але й внутрішніми ворогами і противниками. В тому зокрема важливим був факт ліквідації активного національного опору в неросійських республіках, в яких запанувала була нормальна в таких умовах психоза скорення і залежности від центру, навіть з боку тих національних формою, прорежимових чинників, які були по виграній стороні. Цей психологічний комплекс програної і упокорення, якраз відіграв головну роль в тому, що в період голоду і терору не відродився опір, який повинен був прийти в цих безвихідних обставинах.

Важливим фактором було одночасно змобілізування Сталіном довкола себе і його секретаріату певного примітивно-здоктринованого, ідейного, комуністичного елемента з одного боку, і опортуністично-кар'єрно-апаратного персоналу — з іншого. В період великих чисток були випадки, коли жертви сталінських розстрілів вмирили з окликами "Хай живе Сталін і партія!".

Ба що більше: багатьох у цьому не змінили ні тюрми, ні тортури, ні табори. Олександр Некрич описує знаменитий випадок, пов'язаний з арештом в 1950 р. Йосифа С. Юзефовича, старого члена КП, працівника "Совінформбюро" і близького приятеля С. А. Лазовського, начальника цієї інституції. Юзефовича арештували і опісля розстріляли в справі "Єврейського антифашистського комітету"; йому закидали єврейський націоналізм. Сам Юзефович відзначився тим, що активно боровся проти всіх опозицій, громив "робітничу опозицію", троцькістів, бухарінців, зінов'ївців і т. д. Після Сталіна він був реабілітований. Некрич згадує: "В 1957 р. мене запросила його вдова Марія Соломонівна на вечір, присвячений пам'яті

Йосифа Сігізмундовича в музеї Революції. Там говорили про життєвий шлях Юзефовича, і один з його друзів, який відсидів 17 років у концтаборі і втратив там зір, з захопленням згадував про те, як у профспілці шкіряників, що її очолював Юзефович, громили опозиціонерів..."

Ніщо краще не могло б віддати політичної сліпоти, як оця фізична сліпота в'язня, який відбуд 17 років у концтаборі; вона символізувала передусім "сліпоту" в переносному значенні...

Для багатьох, в 30-их рр. (та й не тільки в 30-их рр.), помімо всього, спротив і опозиція, зокрема, якщо йдеться про партійні та адміністративні кадри, вважалися таки "гріхопадінням", а в найліпшому разі вони схильні були приписати терор "недорозумінням" з боку Сталіна і партії, що її з ним щораз тісніше ідентифіковано. І це незалежно від того, що як писав Роберт Конквест, терористична практика Сталіна наглядно базувалася на вульгарній брехні. Він зокрема підкреслює, що

терору французької революції не можна порівнювати з сталінським терором. Він (французький терор) нагадує радше — але й тоді на куди меншу скалю — терор перших фаз російської революції. Якобінці і комуністи перших років мали багато спільного. Делегати з низів і виконавці терору були часто шорсткими і дикими грубіянами. Але нагорі вони були фанатичними ідеалістами, людьми, які попри всю їхню жорстокість, не були без іскри певної перверсної шляхетности характеру. Сен-Жюст, навіть огидно противний Робесп'єр — виказують щось із вузького, чесного насилля Леніна. Це я не кажу на те, щоб виправдувати політичний фанатизм, який так жакливо здискредитував себе численними актами у нашому столітті. Але терор Сталіна був знову чимось зовсім іншим. Його методи були вульгарно злочинними. Його практика і процедура полягала у "пануванні брехні", в накинненні людям не помилкових ідей, але у свідомому накидуванні фальшивих тверджень про опозицію.²

Додамо: та й не тільки "фальшивих тверджень" про саму партійну опозицію. У висліді Сталін домігся був створення нового психологічного типу — гомо советікус — з його безвольною і подвійною, розколеною особистістю, яка постійно мусіла грати подвійну роль, іншу назовні, а іншу у своїй хатній ізоляції. Але й тут у постійному страху, непевності, перестраховці. При тому масштаб терору, сама масовість терористичного апарату і їх "безпрецедентність" були тут попросту психологічним шоком, дрижання якого відчувається по сьогодні.

Безоглядно жорстоке, пляново-ступеньоване і селективно-

1. Александр Некрич. Отрешись от страха. Воспоминания историка. Лондон, 1979, ст. 73.

2. Robert Conquest. The Great Terror. Stalin's Purge of the Thirties. Лондон (The Macmillan Co.), 1968, ст. xiii.

дозоване, масово-інтенсивне стосування терору — потвердило в цьому випадку тезу Маркса про перехід кількості в якість: воно дало "психологічний продукт" терору у людській подобі, з усіма відомими прикметами. Терор був своєрідним боа констриктором, який перетворив був радянську людину на безвольного крілика. Немаловажною при тому була й сама терористична профілактика, в ході якої він знищив наперед навіть потенційні центри опору (в нас, наприклад СБУ), щоб наперед не допустити до повстання і розвитку ширших організаційних формацій, центрів і вогнищ вже в час самих масових чисток.

На окреме відзначення заслуговує те, що в ході терору була знищена стара режимова правляча кляса — стара номенклятура — яку замінено новою, особисто повністю залежною від Сталіна. Цим способом Сталін творив упиря, який не лише з'їв свого попередника, але після Сталіна перетворився на колективну мафію, яка вже сама стала визначати своїх сталіних; не лише в дослівному, але й переносному значенні з малого "с". Відбувся цікавий циклічний оборот: в 20-их роках стара номенклятура висунула Сталіна, її усунув Сталін і поставив себе на чолі нової номенклятури, яка тепер знову висуває нових сталіних.

Найважливішим при цьому є однак те, що якщо сталінська номенклятура залежала цілковито від Сталіна, то після нього навпаки: всі його спадкоємці залежать від номенклятури як партійної мафії. Це виявилось вже в 1957 р. під час ліквідації "анти-партійної групи", а зокрема у випадку усунення самого Хрущова в жовтні 1964 р.

Номенклятура держала Хрущова так довго, як довго він заступав її інтереси і не був їй небезпечний. І навпаки, вона позбулася його, коли він почав загрожувати їй силовими позиціями.

А. Авторханов слушно пише, що

Хрущов, здискредитувавши ім'я Сталіна і усунувши кількох його близьких соратників, зберіг діло Сталіна — вишколену ним десятиліттями партію злочинців. Правда, Хрущов чистив цю партію, але чистив так погано, що лише роздражнював її, не позбавляючи можливостей організованого спротиву; провокував її, не відгороджуючи себе від можливого бунту. При тому він вступив найнерозважливіше відразу і майже одночасно в конфлікт з усіма панівними групами в партії: з чекістами, яких почав переводити тисячами на пенсію; з професійними партапаратчиками, для яких видумав "принцип систематичного оновлення" у точно фіксованих нормах, що його узаконив у статуті партії; з генералами, яких, скорочуючи армію, почав звільняти, призначаючи їх навіть директорами радгоспів; з вищою центральною бюрократією, яку він рішив "децентралізувати", засилаючи її в далекі провінції.³

3. А. Авторханов. Сила и бессилие Брежнева. Посев, 1979, ст. 13.

Все це разом і перерішило долю Хрущова.

В оцінці сталінщини треба мати постійно на увазі, що вона мала свою специфіку, яка і утвердила була міт про непереможність тоталітарної системи взагалі. До речі, цей міт закріпився був і на Заході ще у зв'язку з нацистським і фашистським режимами. Пол Вілкінсон писав, що

тоталітарні правлячі партії намагаються контролювати думку і життя своїх громадян і вживають складні системи нагляду таємної поліції і інфільтрацію та армію сексотів, щоб перешкодити постанню будь-якої критичної чи незалежної групи навіть чисто культурної породи. Внутрішня політична опозиція будь-якого роду мусить тому з konieczности бути дуже небезпечною таємною діяльністю, а планування збройного насилля проти режиму є звичайно самогубством.⁴

Щоправда той самий автор не забув при тому покликатися на "Крозйєра, який писав, що тероризм в загальному є «зброєю слабшого», тобто, що він звичайно є більш допоміжною зброєю, а не вирішальною; і що революційний тероризм буває стратегічним засобом, найдогіднішим для боротьби проти чужих урядів за власне національне визволення і для вжитку релятивно малих конспіративних рухів, які не мають будь-якої силової бази».⁵

Залишаючи на боці зараз "революційний терор", треба вказати, що якраз правозахисний рух і дисидентські рухи в цілому за останніх щонайменше 20 років великою мірою зревідували цього роду погляди про неможливість постання "будь-якої критичної чи незалежної групи навіть чисто культурної породи" в умовах тоталітарної системи та поважно надщербили й сам міт про всесильність тоталітарного режиму. Взагалі слід відзначити, що в оцінці внутрішньої динаміки самого режиму в СРСР дотепер ще не узглядено в достатній мірі того, що являє собою дисидентський рух супроти нього тепер і потенційно. Не перебільшимо, якщо скажемо, що якраз завдяки дисидентському рухові в СРСР і сателітах, прийде теж до застосування нового соціологічного підходу і нової оцінки в аналізі російського тоталітарного режиму (і інших тоталітарних режимів), яка піде по лінії ревізії старої "клясичної" настанови в цьому питанні. А у зв'язку з тим, повинно теж прийти до відповідної переоцінки антирежимових сил — національних, соціально-економічних, релігійних і інших — у їхньому зазубленні з самою тоталітарною системою, яка під їхнім тиском якраз і зміняється.

Вертаючись до актуальної дійсности в СРСР треба ствердити, що специфічних психологічних передумов для терористичної

4. Paul Wilkinson. Political Terrorism. Нью-Йорк — Торонто (John Willy & Sons), 1974, ст. 107.

5. Там таки, ст. 126.

сталінщини, які були в 30-их рр., тепер немає і на сьогодні ситуація взагалі відмінна: режим сам переживає власну психологічну кризу, яка є прямим вислідом його ідейно-програмового краху, економічного розгاردіяшу і неполадків, міжнаціональних і соціально-економічних конфліктів та міжнародних ускладнень. Тепер він не в наступі, а в оборонному стані супроти суспільства, яке пробуджується, ставить свої вимоги і постуляти, хоч ще не раз дуже слабо і обмежено. А передусім нова нomenклатура сама є свідомо того, що всяке поновне застосування масового терору в період науково-технічної революції, не лише приведе до її провалу і повної соціально-економічної кризи, але автоматично захопить і її та створить нову політичну кризову ситуацію. А того вона найбільше боїться, як і кожна обросла жиром правляча бюрократія, що розкошує у своїх привілеях. Вона щонайменше підсвідомо відчуває те, що як писав Пол Вілкінсон, "державний терор буває часто передвісником революційного тероризму" та що "тоталітарному режимові найправдоподібніше загроза приходить звичайно від путчу певної групи всередині (панівної) еліти, яка має у своїй розпорядимості частину військового або терористичного апарату".⁶

Звідси теж селективне і обмежене стосування терору, і в цьому теж зростають шанси для успішности ширших, масовіших вимог, протестів, кампаній і тиску "знизу".

Бож помимо всього, радянська людина має сьогодні вже можливість бути собою, в куди більшій мірі, ніж будь-коли дотепер. І нічого дивного, що всупереч утискові наростають щораз нові опозиційні сили, центри і вогнища, які стосують щораз інші, відповідні до умов, методи і засоби боротьби. Виникнення самооборони — це найпевніший гарантор того, що психологічне переродження радянської людини, зокрема української людини, є можливе і реальне. Йдеться лише про те, щоб цей процес "психологічної десталінізації" прискіпити і поширити, перетворити його на масовий. Бо "психологічна десталінізація" є великою мірою і передумовою дерусифікації української людини.

У центрі цієї операції стоїть якраз розв'язка проблеми жертв у психологічному, політичному і стратегічному сенсі. Тільки осмислення значення і вартости жертви в боротьбі, її потреби і конечности, доцільности і ефективности, а передусім перспективности — створить базу для розгорнення і закріплення визвольних змагань у народних масах. І в цьому напрямі мусить працювати сучасна програмово-політична і оперативно-стратегічна постава української самооборони, пам'ятаючи, що організування і ведення визвольної боротьби на сучасному етапі, це — насамперед — питання психологічне.

6. Там таки, ст. 109.

Статистика жертв і її політичні імплікації

Одним з головних та постійно висовуваних і повторюваних "аргументів" радянської пропаганди в СРСР і за кордоном проти визвольної боротьби нашого народу під час і після Другої світової війни є твердження про надмірні втрати і шкоди, що їх принесла революційна боротьба ОУН-УПА-УГВР. Цей "аргумент", до речі, не раз повторяють теж деякі кола на еміграції, дарма що вони не мають нічого спільного з радянською політикою і пропагандою, але радше вживають його з інших "внутрішніх" мотивів і причин. Звичайно йдеться тут про елементи, які своєю пасивну поставу в час визвольної боротьби (або й навіть їхнє тодішнє неприхильне, чи й вороже опортуністичне ставлення до неї) стараються тепер перед собою самими і докиллям виправдати своїм "реалістично-політичним підходом" в стилі, власне, твердзень про "зайві і надмірні втрати", "скривавлення" і т. п.

Поки говорити про те, чи "зайві" були ці жертви і втрати, вкажемо відразу, що вони справді були великі і ніхто не збирається їх применшувати. Це поперше. І подруге: слід одночасно підкреслити, що це були жертви принесені народом для власного визволення, під власним прапором, в ім'я власних національних інтересів. Інакше: це був акт самопідметного, суверенного, державницького змагу; це була кров і втрати, принесені для власної, а не чужої справи.

Це останнє твердження є дуже важливе, бо коли говоримо про втрати і шкоди нашого народу в тому періоді нашої історії, то мусимо брати на увагу не лише втрати революційної боротьби ОУН-УПА-УГВР, але втрати народу в той час узагалі. І одночасно мусимо їх "політично" кваліфікувати. Тобто мусимо не тільки визначити їх у людському і матеріальному вимірах, але й з'ясувати, як, для чого і через кого наш народ поніс ці втрати в їхньому функціонально-політичному аспекті. Не забуваймо ж, що в той час наша територія і наш народ не були тільки тереном гігантських воєнних змагань двох тоталітарних потуг — Росії і Німеччини — але й об'єктом більших чи менших, більш чи менш удалих спроб Москви і Берліну включити нас у цей змаг у їхніх (а не наших) інтересах. Це стосується насамперед Москви, яка,

зрештою, не лише старалася максимально використати український людський і матеріальний потенціал для своїх власних цілей, але й одночасно намагалася послабити його настільки, щоб у майбутньому полегшити собі свою колоніально-імперіялістичну політику в Україні. У цьому плані Москва старалася весь час нищити якраз активний, національно свідомий елемент нашого народу, а передусім його інтелектуальні сили.

Якщо йдеться про Німеччину, то ці розміри активного заангажування українського елемента для своїх цілей були без порівняння менші, але вони були, хоча б у таких формах, як наприклад, Дивізія "Галичина", УВВ (Українське Визвольне Військо) і т. п. формації. Якщо ж говорити про втрати і шкоди, нанесені німецькою окупацією в цілому, в контексті відомих отих навіть початкових "приготувань" теренів України для майбутнього німецького "Лебенсрауму", то вони своїми апокаліптичними розмірами теж не уступають перед знищенням, спричиненим російською політикою.

До речі, тут же варто пригадати, що принаймні якоюсь мірою в таких теренах, як наприклад, Волинь, ці втрати нашого населення під час німецької окупації були такі менші, ніж вони були б, якщо б у той час не діяла там УПА. Бож не важко собі уявити, до чого довели б вивози на примусову працю до Німеччини, грабунків і терор німецької окупаційної влади з одного боку та радянських і польських партизанських з'єднань і агентури з другого, якщо б не було революційної боротьби.

Але повернімося до вимірів загальних втрат, користаючи з доступної статистики, передусім радянської. Згідно з радянськими джерелами, в час Другої світової війни на фронтах і в полоні згинув 1.3 мільйон українців, що становило близько 10% усіх втрат радянської армії. А втрати цивільного населення досягли 3.2 мільйонів, тобто близько 50% усіх втрат цивільного населення СРСР. Матеріальні втрати України, за цінами з 1941 року, становили 285 мільйонів рублів, у тому були знищені 16.150 промислових підприємств і 200.000 будинків. Ці втрати становили 42% усіх втрат СРСР.

Це властиво сумарний результат обох окупацій того часу — російської і німецької, чи інакше: жертви і втрати, спричинені російською і німецькою політикою. Якщо ж йдеться про їхню окремішню "політичну кваліфікацію", то це передусім жертви, принесені в основному в інтересах і для цілей російського імперіялізму, в його радянській чи комуністичній формі. І за це 2.5 мільйонів українців відзначили навіть різними нагородами, включно з понад 2 тисячами героїв Радянського Союзу, і чотирма "містами-героями": Києвом, Одесою, Севастополем і Керчем.

Призадумаймося: понад мільйон українських людей в остаточному висліді згинув на фронтах не для своєї справи, не за

інтереси українського народу, навіть не за властиве визволення інших народів, але за знищення однієї гнобительської тоталітарної машини і заступлення її такою ж другою, тільки з іншими кольорами... Застановімся добре над тими цифрами і здаймо собі справу з того, що вони означають в площині людського потенціалу і в політичному аспекті. Якщо б шукати прикладів в історії світу для найбільш велетенських, апокаліптичних розмірів втрат, жертв і труду, що їх приніс якийсь народ на жертвовнику чужих національних інтересів, то не поминути тут аж ніяк українського народу попереду всіх інших прикладів. А в додаток, для повноти образу нашої трагедії, згадаймо про незаперечний факт, що певна частина наших людей, обманених ворожою пропагандою й ідеологічною індоктринацією, вмирили з вірою, що вони справді борються за власні, а не чужі інтереси. Це — в парі з примусовою обстановкою, що її витворили чужі фронти — лише увиразнює перед нашими очима весь трагізм поневолення нашої нації! Бой справді немає нічого більш трагічного для народу, як жертви понесені в чужій боротьбі, або взагалі без боротьби.

Пора порівняти ці втрати з втратами, що їх принесла власна національна визвольна боротьба під егідою ОУН-УПА-УГВР. Ми не маємо, на жаль, точних статистичних даних, але певні доступні показники допомагають визначити принаймні загальні відношення між обома розмірами втрат, головню в людському вимірі. На основі даних з архівів ЗП УГВР, у період максимальної мобілізації і насичення кадри ОУН-УПА нараховували коло 40 тисяч осіб. Це число припадає на певні періоди з років 1944-1947, коли фронт прокочувався і остаточно прокотився теж по теренах Західньої України і ціла територія України опинилася під радянською окупацією. Вже раніш репресії з боку обох окупантів, а особливо поголовна мобілізація до Червоної армії з відомою практикою висилати людей на фронт практично без зброї на німецькі скоростріли і гострі репресії СМЕРШ-у в безпосередньому і МГБ у дальшому запіллі — вплинули на надмірний, "стихийний" наплив у ряди УПА і підпілля взагалі. Це діялося незалежно від того, що вже в той час у плянах підпільного проводу було не лише обмежувати розміри УПА і підпільної сітки, але й частинно розвантажувати їх шляхом легалізації. В силу скріпленого тиску ворога і спричиненого ним теж частинного "стихийного" розвантажування підпільних кадрів, активні підпільні кадри ОУН-УПА після 1946-1947 років аж до ліквідації підпілля на початку 1950 років нараховували менше, як 20 тисяч людей.

Якщо йдеться про втрати в роках 1944-1946, то на основі виведених з поодиноких боїв і акцій середніх даних, вони не становили більше, як 4 до 5%, тобто приблизно 2 тисячі осіб, і

такий же приблизно відсоток був зловлених, або розкритих пізніше і арештованих, тобто разом коло 4 тисячі осіб.

Слід тут теж відразу вказати, що коли йдеться про втрати ворога в той час, то вони були порівняно куди вищі і в середньому припадало на одного вбитого підпільника і вояка УПА 15-20 вбитих, чи нейтралізованих — у боях і ліквідаціях — в основному членів МВДівського і партійного апаратів.

Ця ситуація змінилася однак радикально в пізніших роках. Із 20 тисяч людського потенціалу в 40-их і на початку 50-их років загинуло коло 30%, тобто 6 тисяч людей, а 70%, тобто приблизно 14 тисяч, попали в тюрми і концтабори. Частина заховалася; невелика частина, як рейдові відділи, прорвалася на Захід. Також невеличкий відсоток колишніх членів ОУН-УПА зголосився під час "амністій", а мала частина з них перейшла на бік ворога взагалі і поповнила ряди т. зв. стрибків та брала участь у поборюванні своїх колишніх боєвих друзів.

У цілому, якщо йдеться про людські жертви безпосередньо в боях і акціях, то треба говорити про втрату не більше, як 8 тисяч. До цього треба додати ще погиблих пізніше в тюрмах і таборах із числа арештованих з-поміж решти 14 тисяч.

Для повного образу треба теж згадати про "похідні репресії", тобто вивози, заслання і подібні переслідування людей, які були в такому, чи іншому пов'язанні з підпіллям і опісля потерпіли, а дехто і загинув. Їх можна загально визначити доволі високим коефіцієнтом — 5 (рідні і знайомі), тобто помножити 20 тисяч на 5, що дасть коло 100 тисяч населення. При тому тут треба теж включити провокації ворога, який, підшиваючися під ОУН-УПА, стосував терор супроти населення, щоб наставити його проти підпілля, а також репресії, спричинені опором проти колективізації чи інших режимових акцій, які "перехрещувалися" з операціями підпілля. Коефіцієнт 5 не стосується, очевидно, Лемківщини, де йшлося про тотальне виселення українського населення і де взагалі не можна говорити про будь-яке "пропорційне" відношення між величиною відділів УПА і сітки ОУН з одного боку і кількістю населення з другого. Тут була особлива ситуація, зумовлена, до речі, не лише боротьбою УПА, але головно загальною демографічною політикою Москви і Варшави.

Без сумніву, все це не малі числа, зокрема, коли зважити, що ці репресії концентрувалися в основному на доволі замкненому терені західноукраїнських земель. Але одночасно слід підкреслити, що "похідні репресії" були загальним явищем на цілій українській території і виходили в інших теренах поза комплекс ОУН-УПА. Але тим не менше вони були широкі і дошкульні. Не забуваймо, що нова повоєнна російська політика була виразно спрямована на винищення свідомого українського елемента на всіх тери-

торіях, і як СМЕРШ, так і МВД проводили свій терор під усякими претекстами, як от хоч би "сприяння ворогові", "коляборація з німцями", "ненадійність" і т. д. Тому немає аж ніяк гарантії, що жертви пов'язані з боротьбою ОУН-УПА були б менші, якби не було цих визвольних формацій, бо треба зважити, що частина з тих людей була б стала об'єктом як радянської мобілізації, так і загальнополітичних репресій, спрямованих на знищення українського потенціалу. Це, зрештою, вкладалося повністю в тодішні плани самого Сталіна, який, як пізніше розкрив Хрущов, задумував навіть виселити українців з їхньої території, але не міг цього зробити, "бо їх було забагато"... Це і була, власне, "заплата" і "вдяка" Москви за 1.3 мільйони жертв українського вояцтва в Червоній армії.

Якщо ж ідеться про ворожі втрати, то вони були значно більші від наших, хоч у 1948-1952 роках не становили такого високого відношення в нашу користь, як у 1944-1947. Але якраз у 1947-1949 роках ворог поніс великі жертви у найбільш вартісному і чутливому для нього елементі, а саме в елітарному оперативному і військовому КГБівському та партійному апаратах. І самоозрозуміло, що це тільки помножувало ідейно-політичний удар, нанесений цілій режимовій системі, незалежно від самих тільки сухих статистичних даних.

Наприкінці, для "заокруглення", зупинімося теж на дивізії "Галичина". Щоб не було непорозумінь, зазначимо відразу, що ми розрізняємо між самою політичною концепцією дивізії "Галичина" і масою вояцтва та старшин, які в цій дивізії оинилися. Як концепція, дивізія "Галичина" була запізніним проектом деяких німецьких кіл дістати нових "ляндскнехтів" собі на допомогу в дуже критичній ситуації. Нічого дивного, що ця концепція від самого початку зустрілася з гострим осудом підпільного проводу. Якщо ж ідеться про її людський аспект, то в дивізії було дуже багато патріотичного елемента, який опинився там чи примусово, чи в силу складних обставин, чи з надією і вірою, що, діставши вишкіл, зможе його використати в рядах власної армії. Тут однак нам ідеться не про те, але радше про певні статистичні виміри, конечні для співставлення їх з іншими.

Згідно з загальновідомими даними, т. зв. 1-ша дивізія "Галичина" нараховувала від 15-17 тисяч вояків. Під Бродами в боях з Червоною армією загинуло 5-6 тисяч, тобто понад 35%: 3-4 тисячі вернулися, а решта "пропала". На базі цих залишків було створено т. зв. 2-гу дивізію, яка теж начисляла коло 16-17 тисяч людей. Якщо ідеться про її втрати, то вона їх мала найбільше в боях під Фельдбахом 1945 року, де згинуло приблизно 2 тисячі вояків, тобто коло 8,5%. Одначе на конто наших втрат по німецькому боці треба ще зарахувати жертви т. зв. УВВ,

власівських частин, усяких робітничих батальйонів тощо.

Співставлення жертв і втрат усіх трьох родів — під власним прапором, під радянським і німецьким — говорить само за себе і немає потреби ставити крапки над "і" у висновках із нього. Вкажемо тільки, що в цій кривавій альгебрі одно із "рівнянь", чи відношень, звучить так: 8-10 тисяч за нашу справу і 1.3 міль. плюс 8 тисяч — за не нашу...

Очевидно, що втрати не визначаються самою тільки статистикою, яка аж ніяк не в стані віддати повної гами жаху, трагедії, страждань та всіх психологічних і соціальних наслідків тієї великої травми. Але було б теж помилкою не добачувати в цій величезній трагедії нашого народу з її невіджалуваними людськими і матеріальними втратами тих вершків самопожертви і героїзму та витривалості, які цей народ створив і закріпив у своєму історичному крокуванні. Бож одночасно ці жертви були ціною, яку наш народ заплатив за власне вставання, як суверенний чинник на міжнародній шахівниці; за двигнення власного політичного чину і думання вперед; за створення нових вартостей і поставлення нових цеглин у своєму державницькому рості. А ці вартості і величини є так само конечні для розвитку нації, як і її матеріальні силові виміри. І, вертаючися до співвідношення різних жертв, доводиться серйозно призадуматися над тим, що так багато склали ми їх якраз не на власному жертovníку, не для створення власних, національних вартостей. На нашу думку, саме у розв'язці цієї проблеми і лежить знайдення ключа до нашого визволення в майбутньому.

Сама політична кваліфікація жертв, що про неї була вище мова, не вистачає для охоплення всієї широти цієї проблеми. Визначаючи власні втрати, треба їх одночасно співставити з власним політичним капіталом, який вони принесли, і політичними втратами ворога.

Почнемо з останніх. Ми не маємо точних даних про людські жертви окупаційних сил і їхнього керівного апарату та, мабуть, не будемо їх мати, поки не розкриються архіви МВД-КГБ. Але вже навіть на основі того, що відомо дотепер, ці втрати для ворога були дошкульні і, що найважливіше, вони раз назавжди підмінували і зламали міт його всемогутності і неможливості ведення проти нього активної боротьби в його тоталітарній системі. І хоч наші втрати не принесли нам бажаного визволення і встановлення власної державности, то тим не менше вони виповнили період нашої історії власнопідметним змістом та створили політичну базу для дальшої боротьби нашого народу. Ці політичні, а не лише людські, втрати ворога з одного боку, і наші здобутки ідейно-програмового і психополітичного порядку з другого, якраз і не дають спокою ворогові на сьогодні і на майбутнє. А щоб здати собі

наочно справу з того, чим на ділі були і є ці здобутки для нас самих, то уявм собі на хвилину, як виглядала б українська політика, а то й українська історія наших часів без визвольної боротьби ОУН-УПА-УГВР? Уявм собі, чим і ким ми сьогодні були б і за що нас уважав би світ, якщо б усе, на що б ми здобулися в другій світовій війні, це був би по одному боці табір російських коляборантів з ярликом УРСР і по другому боці табір тих, які, не зважаючи на наявні цілі політики та злочини нацистів в Україні, утопійно вірили в можливість використання Німеччини для українських національних цілей.

190489

585